

**T.C.
VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SANAT TARİHİ ANABİLİM DALI**

ARDAHAN VE İLÇELERİNDE ORTA ÇAĞ VE SONRASI TÜRK-İSLAM MİMARİSİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Hazırlayan
Harun ÇETİN**

VAN- 2018

**T.C.
VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SANAT TARİHİ ANABİLİM DALI**

ARDAHAN VE İLÇELERİNDE ORTA ÇAĞ VE SONRASI TÜRK-İSLAM MİMARİSİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Hazırlayan
Harun ÇETİN**

**DANIŞMAN
Yrd. Doç. Dr. Mehmet KULAZ**

VAN- 2018

**BU ÇALIŞMA YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ BİLİMSEL ARAŞTIRMA
PROJELERİ KOORDİNATÖRLÜĞÜ TARAFINDAN 2015 SOB YL156
NOLU PROJE İLE DESTEKLENMİŞTİR.**

T.C.
YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

TEZ KABUL VE ONAY SAYFASI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu çalışma, jürimiz tarafından .....
ANABİLİM DALI ..... BİLİM DALI'nda TEZLİ
YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan	Prof. Dr. Recai KARAHAN	İmza: .....
ÜYE (Danışman)	Yrd. Doç. Dr. Mehmet KULPAZ	İmza: .....
ÜYE	Yrd. Doç. Dr. Edip YILMAZ	İmza: .....
ÜYE	:	İmza: .....
ÜYE	:	İmza: .....

ONAY: Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
ÖNSÖZ	II
KISALTMALAR	III
1. GİRİŞ	1
1.1. KONUNUN ÖNEMİ VE AMACI	2
1.2. KAYNAK VE ARAŞTIRMALAR	3
1.3. YÖNTEM VE ÇALIŞMA DÜZENİ.....	8
2. ARDAHAN'IN COĞRAFİ KONUMU VE TARİHÇESİ.....	10
2.1. ARDAHAN'IN COĞRAFİ KONUMU.....	10
2.2. ARDAHAN 'IN TARİHÇESİ	11
3. KATALOG (ARDAHAN MERKEZ VE İLÇELER).....	17
3.1. CAMİ.....	17
3.1.1.ARDAHAN MEVLİD EFENDİ CAMİ.....	17
3.1.2 MÜDERRİS İBRAHİM EFENDİ CAMİ	21
3.1.3. DERVİŞ BEY CAMİİ.....	24
3.1.4.GÖLBELLEN KÖYÜ KİLİSE- CAMİİ	27
3.2. KALELER	30
3.2.1. ARDAHAN KALESİ (Merkez)	30
3.2.2.ŞEYTAN KALESİ.....	34
3.3. TABYALAR	37
3.3.1. RAMAZAN TABYASI	38
3.4. SİVİL MİMARİ ÖRNEKLERİ.....	40
3.4.1.YUKARI CANBAZ KÖYÜ İSMAİL AĞA KONAĞI.....	41
3.4.2. CELAL ÇELİK EVİ	43

3.4.3. AKKOŞ'UN BİNASI (İŞ HANI)	46
3.4.4.ABDULLAH ÖĞÜT EVİ	48
3.4.5.HAMŞİOĞLU RASİM BEY KONAĞI (Kongre Binası)	50
3.4.6. KAMİL AĞA KONAĞI	53
3.4.7.DURSUN SOYLU EVİ	55
4. DEĞERLENDİRME	57
5. SONUÇ	68
6. ÖZET	71
7. ABSTRACT.....	73
8. KAYNAKLAR	75
9. ÇİZİM LİSTESİ	77
10. RESİM LİSTESİ.....	78
11. ÇİZİMLER.....	81
12. RESİMLER	88

ÖNSÖZ

Anadolu, insan yaşamının izleri yeryüzünde belirlemeye başladığından beri dünya kültüründe büyük öneme sahip onlarca kültüre ev sahipliği yapmış, dünyadaki en eski ve en önemli yerleşim alanlarından birisidir. Bu yarımada'nın sahip olduğu zengin geçmiş, kendini her alanda hissettirmiş ve bu toprakların “ Uygarlıkların Beşiği “ olarak tanımlanması sonucunu da beraberinde getirmiştir. Türklerin Malazgirt Savaşı ile görülmeye başlayan Anadolu'daki izleri, zamanla hakimiyet altına aldıkları tüm Anadolu coğrafyası üzerinde her alanda kendini göstermişlerdir.

Doğu Anadolu'nun kuzeydoğusun da küçük bir serhat kenti konumunda yer alan Ardahan, mimari gizemini henüz tam olarak korumaktadır. Ardahan'daki bütün eserleri dönemlere ayırmadan inceleyen bilimsel bir araştırma bulunmadığı gibi, Ortaçağ ve sonrasına ait olanlar yok denecek kadar azdır.

Bir kentin kalkınabilirliği, o yörenin geçmişine tanıklık eden zengin kültürel mirasına sahip çıkmakla sağlanır. Eserlerin korunması ve en iyi şekilde muhafaza edilmesi, onun özenle gelecek nesillere aktarılması, geleceğe yapılan en büyük yatırımdır.

Bu çalışmamızda çeşitli medeniyetlerin ev sahipliği yaptığı, giderken de silinmeyecek değerli kültürel izler bıraktığı Ardahan'daki mimari eserler hakkında şimdiye kadar yapılmış çalışmaların günümüz itibarıyla eksik kalan yönleri, sanat tarihi metodlarıyla giderilmeye çalışılmıştır. Bu şehirdeki eserlerin günümüz itibarıyla güncelleştirilmesi, kültür ve turizm potansiyeline kazandırılması amaçlanmaktadır.

“ Ardahan ve İlçelerinde Ortaçağ ve Sonrası Türk İslam mimarisi “ adlı tez çalışmamda Ardahan merkez ve ilçelerde bulunan mimari eserlerin; plan, mimari form ve süsleme açısından sanat tarihi metodlarıyla incelenerek ayrıntılı tanıtımlarını yapılması, dönemim mimari özellikleri ve bunlar üzerindeki çevre ve bölge etkilerinin değerlendirilip mimari ve sanat tarihi bilim disiplini içerisinde ele alınması amaçlanmaktadır.

Çalışmamızın her aşamasında anlayışlı tavrı, yol gösterici tutumu ve değerli fikirleriyle beni yönlendiren ve bu konuyu seçmeme sebep danışmanım ve saygıdeğer hocam Yrd. Doç. Dr. Mehmet KULAZ ve Yrd. Doç. Dr. Mehmet TOP'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca YYÜ Sanat Tarihi Bölümü Hocalarıma, kaynak bulmama yardımcı olan saygıdeğer hocam Prof. Dr. Hamza GÜNDOĞDU'ya saha çalışmasında bana yardımcı olan ve benimle sahaya çıkan sevgili arkadaşım Mehmet Cahit ALTUN'a ve bana yardımlarını esirgemeyen arkadaşım Murat ÇABAZ'a, çeviride bana yardımcı olan Tuğba YILDIRIM'a, çizimler konusundaki yardımlarından dolayı Bahadır ÖZBEN'e, Ebru KILINÇ ÇETİN'e, Özcan ÇETİN'e ve mimari çizimler konusunda yardımcı olan restoratör Ruken ÖLKER'e ,bana her zaman kol kanat geren ve hep yanımda olan sevgili aileme, özellikle abim Muhyettin ÇETİN'e, maddi ve manevi desteğini hiç esirgemeyen nişanlım Tuğba ÖZBEN'e ve ayrıca Yüzüncü Yıl Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinatörlüğünün verdiği desteklerinden dolayı teşekkürlerimi sunarım.

Harun ÇETİN

VAN-2018

KISALTMALAR

a.g.e.	:Adı geçen eser
a.g.m.	:Adı geçen makale
a.g.t.	:Adı geçen tez
Bkz.	:Bakınız
Fot.	:Fotoğraf
iz.	:izim
M.Ö.	:Milattan nce
M.S.	:Milattan sonra
H.	:Hicri
M.	:Miladi

1. GİRİŞ

1.1.KONUNUN ÖNEMİ VE AMACI

Doğu Anadolu'nun kuzeydoğusunda küçük bir serhat kenti konumunda yer alan Ardahan, tarihte iz bırakmış önemli yerleşimlerden biri olup çeşitli tarihi, siyasi ve sosyal olayların merkezi olmuştur. Tarihin en erken dönemlerinden itibaren çeşitli kavim ve medeniyetler tarafında kullanılmış olup, stratejik konumu nedeniyle belirli dönemlerde sık sık saldırı ve tahriplere maruz kalmıştır. Zaman içerisinde “Ardahanlar” olarak bilinen şehir ve çevresi, tarihin ilk dönemlerinden beri değişik topluluklarca yerleşim alanı olarak kullanılmıştır. Son dönemde yapılan tarih araştırmaları ve Arkeolojik kazılar sonucunda Ardahan ve çevresinin tarihi M.Ö. IV. bin yılına kadar indirilmekte ve transkafkasya kültürü içinde değerlendirilmektedir.¹

Tarihte M. Ö. IV. Bin yılına kadar indirilmekte ve Transkafkasya kültürü içerisinde değerlendirilmektedir. M.Ö. 753-735 yıllarında Urartuların eline geçmiş, daha sonra Kimmerler, Medler, Persler, Roma İmparatorluğu, Partlar, Sasanilerin elinde bulunmuştur. Kentteki kalelerin çoğu Urartular döneminde kalmışlar. Şehir Büyük Selçuklu sultanı Tuğrul Bey döneminde, İbrahim Yinal Bey komutasında Türk askerî birlikleri, Ardahan ve çevresine akınlar yapmış, 1070'lere kadar bölgede Türk hakimiyeti sağlanmış, 1071 Malazgirt Meydan muharebesiyle kesinleşmiştir.² Daha sonra sırasıyla Saltuklu-Gürcü, Anadolu Selçuklu, Karakoyunlu, Akkoyunlular bölgede söz sahibi olmuşlardır. Çaldıran savaşı sonrası Osmanlı Devleti'ne bağlanmıştır. Kanuni Sultan Süleyman zamanında, kesin olarak fethedilmiştir.³

XVI. yüzyılda Osmanlı topraklarına katılan şehir en zengin dönemini yaşamıştır. Ardahan 17 Mayıs 1877'de Rus işgaline maruz kalmış ve daha sonra 23 Şubat 1921 yılında tekrar Türk topraklarının bir parçası olmuştur. Ardahan'da günümüze kalan mimari yapılardan kaleler dışında neredeyse tamamını Osmanlı ve Gürcü dönemi yapılarıdır. Ardahan kalesi hariç bütün kaleler Urartu döneminden kalmadır. Günümüze

¹ İ. Kazım, Kökten, “Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu'da Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları.” Belleten, VIII., Ekim 1944, Ankara, s.67., İ.K., Kökten, “Kars'ın Tarih Öncesi İlk Kısa Rapor.” belleten, VII., Temmuz 1943, s.602-612.

² F. Kırzioğlu, Ardahan Armağanı, Ankara, 1990, s.1-12.

³ F. Ababay, Çıldır Tarihi, Ankara, 1987, s. 7-14. ; E.Konukçu, a.g.e., s.57.

sağlam gelen en eski yapı Ardahan Kalesidir. Ardahan’da bir çok eser yapılmış, nitekim bu eserlerin çoğu sağlam olarak günümüze gelememiş ve tarihi doku yeteri kadar muhafaza edilememiştir. Günümüze ulaşan az sayıdaki eserlerde değişik dönemlerde onarım görmesine rağmen bakımsızlık ve ilgisizlikten dolayı yıkılmaya maruz kalmışlardır. Ardahan’da en eski devirlerden itibaren kale başta olmak üzere cami, türbe, kilise, şapel, çeşme, köprü, tabya, evler ve konaklar gibi değişik dönemlere ait eserler yapılmasına rağmen bu kültür mirasımızın çoğu günümüze sağlam olarak gelememişlerdir.

“ Ardahan Ve İlçelerinde Orta Çağ Sonrası Türk-İslam Mimarisi “ adlı yüksek lisans tez çalışmamda, il merkezinde ve ilçelerde yer alan uzun zaman önce araştırma yapılmış eserlerle beraber literatüre geçmemiş olan eserlerden bazıları da incelenmiş ve günümüz itibariyle de güncelleştirmeleri yapılmıştır. Bu nedenle de ilin mimari dokusu hakkında daha net fikirlere varılacaktır.

Bu yüksek lisan tez çalışmamızda, günümüze gelebilmiş mimari eserlerin Ortaçağ ve Osmanlı mimarisindeki yerlerinin tespiti, plan, mimari form ve süsleme bakımından incelenerek, henüz tam olarak bilinmeyen mevcut eserlerin ayrıntılı tanıtımları yapılmak suretiyle,özellikle tarihi süreç içerisinde farklı kültür ve coğrafyalar arasındaki sanatsal etkileşimin en iyi şekilde ortaya konulması açısından tez çalışmam fayda sağlayacaktır.

Yüksek lisans tez çalışmamız kapsamında bölgedeki eserlerin araştırılmayı bekleyen sanatsal bir zenginliği olan yapılar sanat tarihi metodlarıyla incelenip, hepsinin planları çıkarılarak, bilim dünyasına kazandırılması ve yörenin tanıtımına katkıda bulunulması amaçlanmaktadır.

1.2. KAYNAK VE ARAŞTIRMALAR

Araştırmanın ilk aşamasını kültür potansiyeli yüksek olan Doğu Anadolu bölgesi ve Ardahan ile ilgi ulaşılabilen tüm kaynaklar taranmıştır. Bu amaçla Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi'nde, Ankara Milli Kütüphane'de, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi'nde, Ankara Üniversitesi Kütüphanesi'nde, Hacettepe Üniversitesi Kütüphanesi'nde, Bilkent Üniversitesi Kütüphanesi'nde, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde, İslam Araştırmaları Kütüphanesi'nde yapılarla ilgili mevcut bilgiler araştırılmış ve gözden geçirilmiştir. Ayrıca üniversitelerin Arkeoloji ve Sanat Tarihi bölümlerinde yöre ve Ardahan'la ilgili tezler, makaleler, dergi ve vakıf yayınları taranmıştır. Vakıflar Genel Müdürlüğü, Kars Kültür ve Tabiat Varlıkları Kuruma Müdürlüğü arşivinde, İl ve ilçelerde tescillenip kuruma altına alınan eserlerin tescil fişleri ve envanter listeleri temin edilmiştir.

Ardahan ile ilgili genel bilgilerin bulunduğu kaynakların başında Yurt Ansiklopedisi, MEB İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), Türk Ansiklopedisi'nin ilgili maddeleri göze çarpmaktadır. Ardahan ili ile ilgili yazılan kitapların çoğu tarihi alakalıdır. Elimizde Ardahan mimarisi ile ilgili çok az kitap, tez ve makale mevcuttur.

Evliya ÇELEBİ'NİN “Seyahatname'sinde” Ardahan ve çevresini gezip görmüş ve bölgeye ait bilgileri not etmiştir. Evliya Çelebi Ardahan ve çevre kalelerini, nüfus dağılımını, ekonomik durumunu ve iklim özelliklerini detaylı biçimde açıklamaktadır.⁴

Hamza GÜNDOĞDU' nun yazdığı “Kaleler Ve Kuleler Kenti Ardahan” adlı kitabı Ardahan mimarisi ile ilgili yapılmış en kapsamlı çalışmadır. Bu çalışmada yapılar tek tek ele alınıp sanat tarihi metodlarıyla değerlendirilmiştir⁵. Ayrıca “Kuzeydoğu Anadolu'da Kültürel Miras ve Kars Çevresi Yapıları” adlı makalesinde de yapıları tek tek ele alıp işlemiştir.⁶

---

⁴E, Çelebi. Seyahatname, C,2, İstanbul, 2003.

⁵ H. Gündoğdu; Kaleler ve Kuleler Kenti Ardahan, Ankara, 2000.

⁶ H. Gündoğdu; “ Kuzeydoğu Anadolu'da Kültürel Miras ve Kars Çevresi Yapıları”, Sanatsal Mozaik,S.29, İstanbul, 1998.

Gönül ÇANTAY'ın “Ardahan’da Türk Mimarisi” kitabı Ardahan merkez ve Posof ilçelerinde bulunan bazı mimari yapıları sanat tarihi metodlarıyla incelemektedir.⁷

Enver KONUKÇU’NUN yazdığı “Ardahan Tarihi” adlı kitabı, Ardahan Tarihi ve kültürünü azda olsa mimari yapısını geniş bir yelpazeden konu almış ve bu boşluğu doldurmuştur.⁸

Dündar AYDIN’NIN yazdığı “Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı” adlı kitabı Ardahan Sancağının kuruluşunu ve sancağın yaptıklarını dile getiren değerli bir çalışmadır.⁹

İbrahim ATALAY’IN yazdığı “Türkiye Coğrafyası” Adlı kitabı Ardahan İlinin coğrafik kodlarını ve yeryüzü şekillerinin tarıma ve hayvancılığa etkisini yansıtmaktadır.¹⁰

Mehmet ÖNDER “Şhirden Şhire Anadolu” adlı kitabında Ardahan Şhrinin Efsanelerine Ardahan isminin nerde geldiği konularına değinmektedir.¹¹

Murat Ali AYTEMUR’UN yazdığı” Gürcistan Sınırında Kurt Kale “¹² ve “Çıldır’da Şeytan Kalesi”¹³ makaleleri yapıların tarihsel ve mimari özellikleri hakkında bilgiler vermektedir.

Fahrettin KIRZIOĞLU’ NUN “Kars Tarihi”¹⁴ adlı kitabında Kars’ın ve Ardahan İlinin tarihsel gelişiminden bahsetmektedir. Ardahan Armağan¹⁵ adlı kitabında Ardahan İlinin ilk tarihten Osmanlı Devletine kadar ki tarihsel gelişimine değinmektedir. Başka

⁷ C. Gönül; Ardahan’da Türk Mimarisi, Ardahan, 1999.

⁸ E . Konukçu, Ardahan Tarihi, Ankara, 1999.

⁹ D. Aydın,;Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı (Kuruluş Ve Genişleme Devri 1535-1566), Ankara, 1998

¹⁰ İ. Atalay; Türkiye Coğrafyası, İzmir,(1998),S.127.

¹¹ M. Aydın; Efsaneleri- Destanları- Hikayeleriyle Şhirden Şhire Anadolu, Ankara, 1995

¹² A.M. Aytemur; “Gürcistan Sınırında Kurt Kale”, Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi S.V, Erzurum,1999.

¹³ A.M. Aytemur; “Çıldır’da Şeytan Kalesi”, Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi S.IV, Erzurum,1998.

¹⁴ F. Kırzioğlu, Kars Tarihi, İstanbul, (1953).

¹⁵ F. Kırzioğlu, Ardahan Armağanı, Ankara, (1990)

bir kitabı olan “ Yukarı- kür Ve ÇorukBoyları’nda Kıpçaklar”¹⁶’da ise Kıpçakların Ardahan ve çevresindeki kuruluşlarını gelişmelerini ve yıkılışına kadar olan dönemi ele almaktadır

Kazım KÖKTEN’İN yazdığı “Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu’da Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları”¹⁷ adlı makalesinde Kars ve Ardahan İllerini gezip illerdeki höyük ve mimari yapıları tespit edip her bir höyüğü birer cümleyle açıklamıştır, ayrıca “Kars’ın Tarih Öncesi İlk Kısa Rapor”¹⁸ adlı makalesinde Kars ve Ardahan İllerinde geziler yaparak bulduğu kültür varlıklarını raporlamıştır.

Afif ERZEN’İN “ Doğu Anadolu Ve Urartular” adlı kitabında Ardahan İlçesi Çıldır’ın Urartular dönemindeki konumu ve mahiyeti hakkında bilgi vermektedir¹⁹.

Haydar KAYA ÇETİN’İN yazdığı “ Ardahan Tarihi” adlı kitabında Ardahan İlının ilk devirlerden cumhuriyete kadar olan dönemleri ele almaktadır. Bu çalışmada bu konuda karşımıza çıkmaktadır²⁰.

Mehmet DOĞRU’NUN yazdığı “ Ardahan’ın Ölçek Köyü Tarihi”²¹ adlı kitabında Köyün tarihsel gelişimini ve Köyde bulunan Ölçek Camisi hakkında bilgi vermekte, ayrıca “ Yukarı Kür Boylarının Yer Adları Üzerine Bir Araştırma”²² adlı kitabında da bu bölgedeki yerlerin mitolojik ve efsaneleri üzerinde durmaktadır.

---

¹⁶F. Kırzioğlu, Yukarı-Kür Ve Çoruk Boylarında Kıpçakalar, Ankara, 1992.

¹⁷K. Kökten, “ Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu’da Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları.” Belleten, C.VIII, Ekim, Ankara, 1944.

¹⁸K. Kökten, “Kars’ın Tarih Öncesi İlk Kısa Rapor.” Belleten, C.VII., Temmuz, Ankara, 1943.

¹⁹E. Afif, Doğu Anadolu ve Urartular, Ankara, 1986.

²⁰H.Ç. Kaya; Ardahan Tarihi, Ardahan, 1992.

²¹M. Doğru; Ardahan’ın Ölçek köyü Tarihi, Ankara, 1972.

²²M. Doğru; Yukarı Kür Boylarının Yer Adları Üzerine Bir Araştırma, İstanbul, 1985.

Adil Mustafa ÖZDER'İN yazdığı Tarihte “Çıldır Atabeyleri ve torunları” adlı kitabında Atabeylerin kurulması kültürel ve tarihsel birikimleri ve torunlarının yaşayış biçimlerini anlatmaktadır.²³

Pars TUĞLACI'NIN yazdığı “ Osmanlı Şehirleri” adlı kitabında “ Ardahan “²⁴ maddesinde Ardahan İlinin Tarihsel gelişimi ve isminin efsanelerinden bahsetmektedir, ayrıca “ Çıldır “²⁵ maddesinde de Çıldır'ın Osmanlı topraklarına alınması ve Osmanlı Devleti dönemindeki gelişimi ve tarihsel ve kültürel değişimi ile Osmanlı döneminde yapılan mimari yapıların kaç tane olduğu hakkında bilgi vermektedir.

Osman ÜLKÜ'NÜN yazdığı” Kars Ve Ardahan Tabyaları” adlı doktora tezi Ardahan'da bulunan tabyaların yapılma amaçları nasıl yapıldıkları ve mimari yapıları hakkında değerli bilgiler vermektedir²⁶.

Kars turizm ve tanıtma derneğinin yayınladığı “Çıldır, Ardahan, Hanak, Posof” adlı kitapta da Ardahan'nın kurtuluş mücadelesini ve Ardahan şair ve halk ozanları hakkında geniş bilgiler vermektedir.

Ayrıca Ardahan ile ilgili bilgilerin bazıları da ansiklopedilerdeki maddelerde yer almaktadır. Yusuf HALAÇOĞLU'NUN D.İ.A Ansiklopedisinde “Ardahan” mad. Ardahan ilinin eski çağlardan bu yana ki kuruluşunu ve isminin kökeni hakkında bilgi vermektedir²⁷. Ayrıca Feridun EMEC'İN İslam Ansiklopedisindeki “ Çıldır Eyaleti” maddesinde çıldırın Safevi'ler ve Osmanlı arasındaki çekişmelere ve Osmanlı idaresinde ve el değiştirme tarihlerinden bahsetmektedir²⁸.

---

²³ÖZDER, Mustafa, Adil; Tarihte Çıldır Atabeyleri ve Torunları, Erzurum, 1971.

²⁴P. Tuğlacı ; “Ardahan Mad.”,Osmanlı şehirleri, İstanbul, 1985, s.31

²⁵P. Tuğlacı; “Çıldır Mad.”,Osmanlı şehirleri, İstanbul, (1985),s.35

²⁶O. Ülkü; Kars ve Ardahan Tabyaları, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2006.

²⁷Y. Halaçoğlu, “Ardahan” Maddesi, DİA, III,İstanbul, 1985.s.350

²⁸F. Emecen; “Çıldır Eyaleti”, T.D.V.,İslam Ansiklopedisi,C.VIII., s. 300-301

1.1.METOD VE DÜZEN

Çalışmaya konuyla ilgili literatür taramasıyla başlanmıştır. Bu amaçla çeşitli kütüphanelerde, enstitülerde, araştırma merkezlerinde, üniversitelerde Ardahan'ın sosyal, siyasal, coğrafi ve kültürel tarihine ışık tutacak bütün eserler taranmıştır. Bunun yanı sıra inceleme konumuz olan taşınmaz kültür varlıklarıyla ilgili yoğun bir yayın taraması yapılmıştır.

2016 Ekim – 2017 Ekim aylarında Ardahan Merkez ilçenin yanı sıra Çıldır, Posof, Hanak, Damal ve Göle İlçelerinde arazi çalışması gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmada bütün mimari yapıların tespiti yapılarak mimari ve sanat tarihi disiplini içerisinde incelenmiştir. Bu tespit sonucunda belirlenen 4 cami, 2 kale, 1 tabya, 7 tane sivil mimari yapısı tespit edilerek ayrıntılı bir incelemeye tabi tutulmuştur. Araştırmamız sonucunda incelediğimiz yapıların fotoğrafları çekilmiş, bazı yapıların plan çizimleri sırasındarölöve ölçümleri alınmıştır.

Araştırmamızda Ardahan merkez ve ilçelerdeki bütün mimari eserler ele alınmıştır. Eserlerde adı geçen çoğu eserlere günümüzde rastlanmamaktadır. Eserlerin çoğunun son yüzyılda hızlı bir şekilde yok olduğu yöre halkından alınan bilgilerle doğrulanmaktadır. Ele Aldığımız ve incelediğimiz 7 sivil mimarisi örneği evler özel mülkiyet olduğu için içine girip fotoğraflama yapamadık sadece dış tarafını fotoğraflamak zorunda kaldık, ancak eski kaynaklarda bazılarının iç mekân fotoğraflarına ulaştık ve yorumlayabildik.

Söz konusu tüm bu çalışmalar sonucunda elde edilen bilgi ve belgeler ışığında çalışma ortaya konulmuş ve aşağıdaki plan uygulanmıştır.

Birinci bölümde konunun önemi ve amacı, kaynak ve araştırmalar, yöntem ve çalışma düzeni ile ilgili bilgiler verilmiştir.

İkinci bölümde; Ardahan İlinin adı, tarihi ve coğrafi özelliklerine ana hatları ile değinilmiştir.

Üçüncü bölümde; “Ardahan ve İlçelerinde Ortaçağ ve Sonrası Dönemi Türk İslam Mimarisi” başlığı altında kataloğu oluşturan yapıları türlerine göre ayrılarak camiler,

kaleler, tabyalar, evler ve konaklar başlığı altında anlatılmıştır. Katalogda ele alınan bütün eserler, Katalog No, Yapının Adı, Bulunduğu Yer, İncele Tarihi, Resim, Çizim, Konumu ,Tarihçesi ve Yapının İncelenmesi şeklindeki başlıklarla tanıtılmıştır.

Değerlendirme bölümünde yapılar eldeki veriler ışığında kendi aralarında ve yakın bölge mimarisiyle karşılaştırılarak, Plan ve mekan anlayışı, yapı elemanları, malzeme ve teknik, süsleme başlıkları adı altında değerlendirilmiş ve sonuca gidilmiştir.

Çalışmanın sonuç bölümünde, yapıların bölgesel ve ulusal bağlamdaki değerlerinden bahsedildikten sonra varılan sonuç belirtilmiştir.

Çalışma, Türkçe ve İngilizce özet, konuyla ilgili kaynaklar, çizim listesi ve fotoğraf listesi'nin ardından, çizimlerle ve fotoğraflarla son bulmaktadır. Sivil mimari örneklerinde olan Evler ve Konaklar'ın sahipleri , içeriye girip inceleme fırsatı vermediği için bazı yapıların iç mekanı hakkında yeterince bilgi sahibi olamadık.

2. ARDAHAN'IN COĞRAFİ KONUMU VE TARİHÇESİ

2.1.ARDAHAN'IN COĞRAFİ KONUMU

Doğu Anadolu'nun kuzeydoğusunda küçük bir serhat kenti konumunda yer alan Ardahan, yakın tarihimize kadar değişik sancak ve eyalet merkezlerine ve Kars iline bağlı bir ilçe merkezi iken 1992 yılında Bakanlar Kurulu Kararı ile, Kars iline bağlı birkaç ilçenin kendine bağlanmasıyla il yapılmıştır.²⁹ Merkezle birlikte, Hanak, Damal, Göle, Posof ve Çıldır'dan oluşan atı ilçeye sahip bir il konumuna gelmiştir(Çizim: 1).

Ardahan ili 1680 metre rakımlı yüksek bir platoda kurulduğu için iklimi de soğuktur.³⁰ Ardahan il olduktan sonra kendisine bağlanan ilçelerle beraber kuzey ve kuzeydoğudan Gürcistan ve Ermenistan'a, güney ve güneydoğudan Kars ve Erzurum'a, batıdan da Artvin'e sınır olmuştur. Kura Nehri'nin suları ile ortada bölünen şehir, yaylak ve parçalı arazi şekline sahiptir. Şehrin etrafını Şavşat, Kısır, Yalnızcam, Ulgar, Allahuekber, Urama ve ziyaret tepeleri ve dağları kuşatmaktadır.³¹ Ardahan'da arazinin yüksek yüzey şekillerin farklılık göstermesi nedeniyle, sert ve soğuk bir kış hüküm sürmektedir. Güney ve güneydoğusunda aynı iklim özelliklerine Kars ve Erzurum'la birlikte soğuk ve sert bir kış yaşanırken, batı ve kuzeyinde daha ılıman Karadeniz İklimi özellikleri görülmektedir. Gürcistan ve Artvin'e sınır olan yerlerde ormanlık ve koruluk alanlar, diğer bölümlerde ise çayır ve meralar bulunmaktadır. Ardahan ilinde, Aktaş ve Çıldır gölleri vardır. Ardahan'da Kura Nehri'nden başka irili ufaklı birkaç çay ve dere (Karasu, Çaksuyu, Hana, Posof, vs) bulunmaktadır.³²

Yörenin iklim özelliği sivil mimariye de yansımıştır. Örneğin kentin doğu ve güneyindeki ilçelerde geleneksel olarak kesme taş veya moloz taşlı harç malzeme kullanılmışken batı ve kuzeyde kapı, pencere, tavan gibi mimari elemanlarda kaliteli kereste kullanılmıştır.³³

²⁹ İ. Atalay, a.g.e, s.127.

³⁰ İ. Atalay, a.g.e., 127. H. Gündoğdu, a.g.e, s.4.

³¹ İ. Atalay, a.g.e., 127. H. Gündoğdu, a.g.e, s.4.

³² H. Gündoğdu, a.g.e, s.4.

³⁵ H. Gündoğdu, a.g.e, s.4.

2.2. ARDAHAN 'IN TARİHÇESİ

Tarihi zaman içerisinde “ Ardahanlar” diye biline şehir ve çevresi, tarihin ilk dönemlerinden beri değişik topluluklarca yerleşim alanı olarak kullanılmıştır. Son dönemlerde yapılan tarih araştırmaları ve Arkeolojik kazılar sonucunda Ardahan ve çevresinin tarihi M. Ö. IV. Bin yılına kadar indirilmekte ve Transkafkasya kültürü içerisinde değerlendirilmektedir.³⁴ Urartular, Kafkas kabileleri, Hurri ve Mitanniler, Azziler, Kimmerler,İskitler,Cavaklar, Gogarlar,Kıpçaklar ve Selçuklularla gelen Türkmen bölgede yerleşmiş ve hakimiyet kurmuşlardır.³⁵ Kıpçak Türkleri'ninArda Boyu'nun M.Ö. IV. Yüzyılda buralara yerleşerek, daha sonraları kullanılan “ Ardahanlar” adını verdikleri sanılmaktadır.³⁶

Ardahan kentinin bir yerleşim yeri olarak kullanılmasında Kura Nehri (Kür) önemli bir etkidir. Bölge halkının Kür olarak isimlendirdiği nehir, Cavad çevresinde Aras Nehri ile birleşerek Karadeniz'e dökülmektedir. Urartu Devleti'nin yıkılışından sonra bölgeye gelip yerleşen Türk kavimleriyle buraya yerleşmek isteyen Kimmerler ve medler arasında, çetin mücadeleler olmuştur.³⁷ Ardahan, Çıldır ve diğer çevre yerleşim bölgeleri sırasıyla, Medler, Persler, İskender'in Makedonyalıları ve Selevikoslar'ın kısa süreli egemenlikleri altında kalmalarına rağmen Yöresel özelliklerini yitirmemişlerdir.³⁸ Ardahn ve çevresi bir süre (M.Ö. II Yüzyıl) Arakses Krallığı'nın hakimiyetin de kaldıktan sonra M.Ö. I. Yüzyıldan itibaren Roma İmparatorluğu'na katılmıştır.³⁹ Milattan sonra birinci asırda Roma hakimiyeti zayıflayınca, Partlar, Sasaniler'inkontrolüne geçen bölge bir süre, Sasaniler ve Bizanslılar arasında çekişme alanı olmuş, M.S. IV-VI. Yüzyıllarda, Orta Asya'dan gelen Batı Hunları'nın kollarının

³⁴ İ. Kazım, Kökten, “ Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu'da Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları.” Belleten, VIII., Ekim 1944, Ankara, s.67., İ.K., Kökten, “ Kars'ın Tarih Öncesi İlk Kısa Rapor.”belleten, VII., Temmuz 1943,s.602-612.

³⁵ A.M. Dinçol, “ Hititler Öncesinde Anadolu.”, Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi,I, İstanbul, 1953, s. 17-26.,A. Erzen, Doğu Anadolu ve Urartular, Ankara, 1986.s.32., E.Konukçu; Ardahan Tarihi, Ankara, 1999, s.16.

³⁶ E. Konukçu, a.g.e., s.16. , M.F. Kırzioğlu, Kars Tarihi,İstanbul 1953.,s.111-113.

³⁷ F. Kırzioğlu, a.g.e, s.86-89.

³⁸ F. Kırzioğlu, a.g.e, s. 107-117.

³⁹ F. Kırzioğlu, a.g.e, s. 140-149.

istilasına uğramıştır. 640'lı yıllarda Kafkaslara kadar ilerleyen İslam-Arap orduları Bizans ve Sasaniler'e karşı zafer kazanarak, buralarda İslam'ın yayılmasını sağlamışlardır. Bunun sonucunda Hristiyanlık, Musevilik ve diğer Asya kökenli dinler dışında İslamiyet'te bölgede etkili olmaya başlamıştır.⁴⁰ 670'lerden sonra Arap-Gürcü ve Ermeni- Hazar Türkleri arasında bölge hakimiyeti için çetin mücadeleler yaşanmıştır. Büyük Selçuklu sultanı Tuğrul Bey döneminde, İbrahim Yinal bey komutasında Türk askeri birlikleri, Ardahan ve çevresine akınlar yapmış, 1070'lere kadar bölgede Türk hakimiyeti sağlanmış, 1071 Malazgirt Meydan muharebesiyle perçinleşmiştir.⁴¹

XI-XIII. Yüzyıllarda Ardahan ve çevresi, Saltuklu-Gürcü ve Anadolu Selçuklu Devleti arasında çekişmelere neden olmuştur, 1232'de Moğol Hükümdarı Ogeday Kağan'ın kumandanlarından Çurmagun tarafında bölge zapt edilmiş, ardında gürcü-Celayirli ve Timurlu İmparatorluğu hakimiyetini girmiştir. Timur öldükten sonra, bölge Karakoyunlu ve Akkoyunlular'ın elinde kalmıştır.⁴² 1502 yılında Şah İsmail'in kurduğu Safevi devletine dahil olan Ardahan ve çevresi, 1514 van-Çaldıran savaşı sonrası Osmanlı Devleti'ne geçmiştir. Kanuni Sultan Süleyman zamanında, kesin olarak fethedilmiştir.⁴³ 1551 yılında Erzurum Beylerbeyi İskender Paşa, Ardanuç ve çevresini ele geçirmek için başlattığı hareket sırasında, Ardahan'ı da Osmanlı topraklarına katarak Erzurum Eyaleti'ne bağlı bir sancak merkezine dönüştürmüştür.⁴⁴ Evliya Çelebi Erzurum'da gümrük görevlisiyken, Ardahan ve çevresini gezip görmüş ve bölgeye ait bilgileri not etmiştir. Ardahan ve çevre kalelerini, nüfus dağılımını, ekonomik durumunu ve iklim özelliklerini detaylı biçimde açıklamaktadır.⁴⁵ 1784 yılında Çariçe Katherina Gürcü kral'ını himayesi altına aldırıldığını ilan etmiş, 18 aralık 1800'de Rus Çarı Paul'un manifestosu ile Gürcistan resmen Rusya Devleti'ne katılmış, böylece Rusya Anadolu sınırlarına gelip dayanmıştır.⁴⁶ Sultan III. Selim'in son dönemlerinde, doğuda yeni bir Rus tehlikesi doğmuş, 1807 Ahılkelek vekars üzerine Rus kuvvetleri gönderilmiş. Şark

⁴⁰ P.Tuğlacı, Osmanlı Şehirleri, İstanbul, 1985, s.32.; Y.Halaçoğlu, "Ardahan" Maddesi, DİA, III, İstanbul, s.350.

⁴¹ F. Kırzioğlu, Ardahan Armağanı, Ankara, 1990, s.1-12.

⁴² H. Gündoğdu, kaleler ve Kuleler Kenti Ardahan, Ankara, 2000, s.8.; F.kırzioğlu, a.g.e., s. 55-56.

⁴³ F. Ababay, Çıldır Tarihi, Ankara, 1987, s. 7-14. ; E.Konukçu, a.g.e., s.57.

⁴⁴ F. Ababay, a.g.e., s. 68-69., ;F. Kırzioğlu, a.g.e., s.16-22.

⁴⁵ Evliya Çelebi, Seyehatname(Haz.Üç Dal neşriyat), II, 326-328.

⁴⁶ D. Kandemir, Osmanlı Devletinin Yükseliş ve Çöküş Tarihi, İstanbul, 1998, s.150-168.

seraskeri Erzurum valisi Yusuf Ziya Paşa Şüregelmevkisinde Rus kuvvetlerini bozguna uğratmış, ancak Kars Valisi Mehmet Paşa'nın kuvvetleri ağır bir darbe almıştır. İstanbul da Sultan III. Selim tahttan indirilmiş, bu kargaşa içinde Ruslara karşı savaş kaybedilmiş, yenilginin sorumlusu olarak görülen Kars Valisi Mehmet Paşa asılmıştır.⁴⁷

Rusların doğu bölgesi seraskeri Gudoviç; 1808-1810 yılları arasında Ahıska ve Ahılkelek şehirlerini zapt etmek için Osmanlı sınırlarını zorlamış, 1807'de Ahılkelek önünde ağır bir yenilgi alarak geri çekilmek zorunda kalmıştır. 1810 yılında Ahılkelek şehrini bir kez daha kuşatan Ruslar burayı alıp Ahıska üzerine yürümüşler, ancak Türk askerinin direnişiyle karşılaşınca geri çekilmek zorunda kalmışlar. Ruslar; Kafkasların işgalini büyük ölçüde tamamladıktan sonra, yeniden Anadolu'ya yönelmişler, general Paskieviç komutasındaki askerlerle işgal hareketini başlatmışlardır. General Paskieviç Anadolu işgal hareketi için iki önemli merkezi hedef olarak seçmiş, bunlar Ahıska ve Gümrü şehirleri olup, her ikisi de ele geçirilmiştir.⁴⁸ Ahıska, Ahılkelek ve Gümrü'yü alan Ruslar kuvvetleri, Ahılkelek üzerinde Kars'a yönelmişler ve Kars'ı işgal etmişlerdir. Erzurum'a giden yol üzerinde bulunan Ardahan direniş Göstermeden Ruslara teslim olmuş, kaçan halk Erzurum'a göç etmiş, ancak 25 haziran 1829'da Erzurum'da Rusların eline geçmiştir. Osmanlı Devleti, Batı cephesin de ve doğdu sınırında Rus kuvvetlerine karşı ağır bir yenilgiler alması üzerine, diğer batılı devletlerin isteği üzerine 14 Eylül 1829 yılında Edirne Barış Antlaşması'nı, ağır şartlar taşımasına rağmen kabul etmek zorunda kalmıştır.⁴⁹

On altı maddelik Edirne Anlaşması ile Osmanlı-Rus savaşı sona erdirilmekte, rus Orduları'nın Erzurum, Kars, Beyazıt, Malazgirt, Ardahn ve Bayburt illerinden çekilmesi öngörülmekteydi. Osmanlı Devleti; Çıldır- Ahıska eyaletine bağlı Hırtıs, Çeçerek, Arguz, kıblıyan ve Ahıska kentleri Ruslara savaş tazminatı olarak bırakılmıştır. Edirne antlaşması ile Göle, Poskov, Şavşat, Perterek, Artvin ve Ardahan Osmanlı Devletine verildi. Edirne Antlaşmasında sonra general Paskieviç'in planladığı

⁴⁷ E.Konukçu, a.g.e., s.81

⁴⁸ E.Konukçu, a.g.e., s.88-90.

⁴⁹ E.Konukçu, a.g.e., s.100.

gibi Ermenilerin Doğu Anadolu Bölgesi'nden sınırın öbür yakasına çekilme işlemi başarıyla tamamlanarak, Kars ve Ardahan'la sınır olan topraklarda, tampon olan bölge oluşturulmuştur. Böylece Ardahan Serhat il konumuna geçmiş ve kendisi için yeni bir dönem başlamıştır.⁵⁰ 1839 Tanzimat Fermanı ile başlayan ıslahat hareketleri; "Hasta Adam" gözüyle bakılan Osmanlı Devleti'nin, birçok alanda kendisini toparlamaya başlaması, askeri alanda ıslahatların yapılması, ezeli düşman Rusya'nın hoşuna gitmemiş ve 1853 yılında Kudüs'te ki, "Kutsal Yerler" sorununu bahane ederek, 3 Temmuz 1853 yılında General Gorcavof komutasında bulunan kuvvetlerini, Purut Irmağı üzerinden yollayarak Eflak ve Buğdan'ı işgal ettirerek Osmanlı'ya karşı yeni bir savaş başlatmıştır. 8 Mart 1856 Paris Antlaşmasına kadar sürecektir savaşta, Karadeniz (Batum), Rumeli ve Anadolu'da üç cephede birden savaşmak zorunda kalacak Osmanlı Devleti'nin yardımına Fransa, İngiltere Devleti donanmalarıyla katılarak Kırım'da savaşın Osmanlı'nın lehine dönmesini sağlamışlardır.⁵¹ İlk işgalin üzerinde bir çeyrek asır geçmeden, Ardahan ve çevresi yeniden Rus işgaline uğramış, 11 Haziran 1855 Ardahan savaşından Ruslara teslim edilmiştir. Ardahan ve diğer doğu illeri bir yıl süreyle Rus İşgalinde kaldıktan sonra, 30 Mart 1856 Paris antlaşmasıyla yeniden Osmanlı topraklarına katılmıştır.

"93 Harbi" diye tarihte yerini alan, doğu insanının zihninde kötü bir hatırası olan 1877-1878 Osmanlı- Rus savaşı, 24 Nisan 1877 yılında Rusya'nın, Osmanlı'nın Karadağ Hükümetine toprak vermeyi reddetmesini bahane ederek, Anadolu ve Rumeli'den sınırları geçerek, Türk topraklarına saldırmasıyla başlamıştır. Balkanlar'da Müşir Tokatlı Osman Paşa'nın ve Türk Ordusu'nun başarılı üdaafasınarağmen ; Ruslar ve müttefikleri savaşı kazanmışlardır. Anadolu'da ise Müşir Ahmet Muhtar Paşa ve yerli direnişi altı ay sürmüş, ve Rusları Erzurum'da durdurabilmişlerdir. Generalı Loris Melikoff komutasındaki Rus ordusu, uzun ve kanlı çarpışmaların sonunda, 17 Mayıs 1877'de Ardahan'ı, 18 Kasım 1877'de Kars'ı ele geçirmiştir.⁵²

⁵⁰ N. Çakır, Osmanlı-Rus Harbi (1828-1829), Ankara, 1978, s. 160-169.

⁵¹ Osman, Ülkü, Kars ve Ardahan Tabyaları, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Erzurum, 2006, s. 29.

⁵² E. Konukçu, a.g.e., s

Osmanlı Devleti, Anadolu ve Rumeli’de Rus ve müttefiki ordularına mağlup olduğu için, Edirne’de bir ateşkes yapılarak, barış maddelerini daha sonraya bırakılmıştır. 3 Mart 1878 yılında İstanbul- Yeşilköy’de, Osmanlı- Rus temsilcileri toplanarak, Edirne antlaşmasının barış maddelerini belirlediler. Barış bölümü 29 maddelik ağır şartlar taşımaktaydı. Ruslar; talep ettikleri 1.410.000.000 Rublelik savaş tazminatını,Kars, Ardahan,Batum ve Eleşkirt bölgelerinin kendilerine verilmesi halinde 300 milyon rubleye indirilmesini teklif edince,Türk tarafı da bunu kabul etmiştir.Ardahan ve diğer iller tekrar Ruslara bırakılmıştır.⁵³ Yaklaşık kırk yıl Rus işgalinde kalan Ardahan ve çevresi Rusya’da 1917 yılında başlayan Ekim Devrimi üzerine 3 Mart 1918’de yapılan Brest- Litovsk barış antlaşması ile anavatanına katılmıştır. Brest- Litovsk anlaşmasına göre doğu Anadolu eyaletleri boşaltılacak ve buraların idare şeklinin kurulmasına yardımcı olunacaktır.⁵⁴ 3 Mart 1918 yılında III. Ordu Vahip paşa Ardahan,Batum ve Kars’ın boşaltılmasını radyo ve telgraf ile bildirildikten sonra, I. Kafkas kolordusu aldığı emir doğrultusunda önce 93 Harbi dönemindeki sınırlara doğru, zor ama başarılı bir yürüyüş yaparak Erzurum Pasinler, Horasan, Erzincan ve Tercan’ı kurtarmıştır. Rus askerinin çekilme işlemi bitince de Ardahan,Batum,Kars ; Ahılkelek ve Ahıska bölgelerine Türk ordusu girmiş ve buralar tekrar Türk hakimiyetine girmiştir.⁵⁵ Osmanlı Devleti, Mondros Mütarekesi sonucunda yenilen devletler arasında sayıldığı için, ülke topraklarıyla birlikte bu bölgede yeniden işgal altında kalmıştır. İstanbul’da ve ülkenin diğer bölgelerinde, peş peşe istiklali korumak amacıyla kongreler düzenlenmiş, bu kongrelerden ikisi de Ardahan’da gerçekleştirilmiştir. 14 Kasım 1918 ve 20 Kasım 1918 kogrelerinde “ İtilaf Devletleri’nin kararları asla kabul edilemez, eldeki silahlar teslim edilmeyecek. Milli şura Hükümetiyle en kısa sürede temasa geçilecek, Güney batı geçici Kafkas Milli Hükümeti kurulmalıdır” gibi önemli kararlar alınmıştır. Ardahan kongrelerinde alınan bu kararlar Kars ve Erzurum kongrelerine ilham kaynağı olmuştur.⁵⁶

---

⁵³ E.Konukçu, a.g.e., s.167-168

⁵⁴ E.Konukçu, a.g.e., s.200-202.

⁵⁵ E.Konukçu, a.g.e., s.206-207.

⁵⁶ E.Konukçu, a.g.e., s.236-240.

Gürcü general Kvinitodze komutasındaki birliklerle, önce Ahılkelek, Ahıska'yı sonra Çıkdır, 20 Nisan 1919 yılında da Ardahan'ı işgal etmiştir. Ankara Hükümeti'nin direktifiyle 30 Ekim 1920 yılında Türk ordusu Kars'ı yeniden ele geçirmiştir. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 21-22 Şubat 1921'de ki oturumlarında Artvin ve Ardahan'ın işgal edilmesi karara bağlanmış, karar Hariciye Vekaletince bir nota olarak Gürcistan elçisine verilmiş, bunun üzerine Gürcistan hükümeti Artvin ve Ardahan'ı barış yoluna boşaltacağını Ankara'ya bildirmiştir. 23 Şubat 1921 yılında Gürcü kuvvetler bu bölgeleri boşaltmışlar ve bu bölgeler anavatana katılmışlardır.

Ardahan İli; Cumhuriyet'in ilanından sonra bir süre il olarak kalmış, 30 Mayıs 1926 tarih ve 877 sayılı Kanun ile 'kaza(ilçe) haline dönüştürülmüştür.⁵⁷ Uzun bir süre Kars'a bağlı bir ilçe olduktan sonra, 27 Mayıs tarih ve 3608 Sayılı Kanun ile Ardahan ile yeniden dönüştürülmüş, yayınlanan genelgeyle de; Posof, Göle, Çıldır, Hanak ve Damal kazaları, Ardahan İline ilçe yapılarak bağlanmıştır.⁵⁸

---

⁵⁷ F. Ababay, a.g.e.,s.104-106.; H. Çetinkaya, Ardahan tarihi, Ardahan, 1992,s.47-49.

⁵⁸ E.Konukçu, a.g.e., s.301.

3. KATALOG

3.1. CAMİLER

KATALOG NO: 3.1.1

YAPININ ADI: **MEVLİD EFENDİ CAMİ**

BULUNDUĞU YER: Ardahan (Merkez) – Halil Efendi Mahallesi

RESİM: 1-3

ÇİZİM:

İNCELEME TARİHİ: Haziran 2016- Eylül 2017

TARİHÇESİ

Bazı kaynaklarda cami giriş kapısı lentosu üzerindeki inşa kitabesine göre 1113 H./ 1701M. Tarihinde inşa edildiği söylenmektedir⁵⁹. Ancak bu kitabe daha sonra yapılan onarımlar esnasında üstü kapandığı için günümüze ulaşmamıştır. Kaynaklarda ve yöre halkının anlattığı kadarıyla cami kiliseden çevrilmiştir. Caminin Asıl kapısı batı taraftaki duvardadır ve bu kapı camiye çevrildiği sırada kapanarak kuzey tarafa bir kapının eklendiği söylenmektedir. Bundan dolayı da İnşa kitabesi günümüze ulaşmamıştır. Ancak caminin onarıldığını gösteren herhangi bir kitabe ve belgede bulunmamaktadır.

KİTABELER

Yapı inşa kitabesi yapılan onarımlar esnasında üstü sıvanarak kapatılmıştır.

---

⁵⁹ H. Gündoğdu, a.g.e., s.186

YAPININ İNCELENMESİ

a . Genel

Ardahan İl merkezinin Halil Efendi Mahallesi'nde Ardahan Kalesi'nin yaklaşık 150-200 m. doğusunda bulunmaktadır(Resim: 1).

Cami; dıştan 13,00X 11 m. ölçülerinde dikdörtgen planlı, düz dam örtülü ve üstü kapalı son cemaat yeri ve kuzeybatı köşesinde yer alan Kübik kaide üzerine silindirik gövdeli ve tek şerefeli minareden oluşur.

b- Cepheler

Caminin doğu cephesi, ana mekan beden duvarından oluşmaktadır. Ana mekan beden duvarı üzerinde altta iki ve üstte üç pencere bulunur. Pencerele dikdörtgen formludur. Cephe pencerele dışında herhangi bir kademeli görünüm kazandırılmamıştır.

Güney cephesi; altta iki üstte üç pencere bulunur. Cephe beden duvarı tamamen düzgün kesme taşlarla yapılmış olup pencerele dışında herhangi bir kademeli görünüm verilmemiş olup sade bir şekildedir.

Batı cephe, ana mekanın, minare kaidesinin duvarlarından oluşmaktadır. Cephenin kuzeybatısında bulunan minarenin kaidesi ana mekan beden duvar hizasından yaklaşık 1.5 m. Dışarıya taşıntı yapmaktadır. Ana mekan beden duvarı ekseninde, doğu cepheledeki alt pencerelele simetrik olarak düzenlenmiş, dikdörtgen formlu iki pencere bulunmaktadır. Üst kısımlarda ise herhangi bir açıklığa yer verilmemiştir.

Kuzey cephele, sonradan eklenmiş üstü kapalı son cemaat yeri yer almaktadır. Kuzey cephe beden duvarları ekseninde giriş kapısı bulunur. Giriş kapısı yuvarlak kemer formludur.(Resim: 2).

c. İç Mekan

Harem 11,30X 9,50 m. Ölçülerinde kareye yakın dikdörtgen planlıdır. İç mekan altta 6 ve üstte 10 olmak üzere toplam 16 pencere ile aydınlatmaktadır.

Güney cephe ortasında mihrap nişi ve mihrap nişinin iki yanında bir pencere ve mihrap nişinin üst tarafında üç pencere bulunmaktadır. Pencereleler dikdörtgen formludur. Mihrap nişi son yapılan onarımla düzenlenmiş olup orijinallığı kalmamıştır.

Doğu cephede altta iki üstte üç pencere bulunmaktadır. Pencereleler Güney cephedekiler gibi dikdörtgen formludur.

Batı cephesinde doğu cephesi alt pencerelerle aynı düzlemde olup dikdörtgen formludur. Batı cephesi son giriş kapısının hemen yanında mahfile çıkan ahşap bir merdiven bulunmaktadır. Bu merdiven mahfile birlikte yapıldığı için orijinallığı yoktur.

Kuzey Cephede giriş kapısından girildikten sonra hemen sol tarafta bir niş bulunur. Bu niş açıklığı içinde önceden çeşme bulunmaktaydı(Resim:3) ancak günümüzde çeşme özelliğini kuramamaktadır.

Harimin kuzey tarafta ahşap destekler ve ayaklar üzerine oturan bir mahfil bulunmaktadır. Bu mahfil orjinalde yoktur. Yapılan son onarımdan sonra bu mahfil eklenmiştir.

d. Minare

Batı cephe bende duvarının kuzeybatı köşesinde bulunur. Minare kübik kaide üzerine silindirik gövdeli ve tek şerefelidir. Minare camiye yapılan son onarım esnasında ilave edilmiştir.

e. Süsleme

Cami süsleme konusunda fakirdir. Hatta süsleme yok denilecek kadar azdır. Yapı onarılmadan önce üst örtüyü kapatan ahşap malzeme tavanında kalem işi süslemeler bulunmaktaydı ancak bunlar günümüze gelmemiştir.

f. Malzeme Ve Doku

Yapının inşasında taş ve ahşap malzeme kullanılmıştır. Caminin köşelerinde düzgün kesme taş kullanılarak inşa edilmiştir. Yapının üst örtüsünde ise ahşap malzeme

kullanıldığı söylenmektedir. Ancak gönümüze üst örtüde kullanılan ahşap malzeme kalmamıştır.

KATALOG NO: 3.1.2

YAPININ ADI: **MÜDERRİS İBRAHİM EFENDİ CAMİİ**

BULUNDUĞU YER: Ardahan (Merkez) – Halil Efendi Mahallesi

RESİM: 4-12

ÇİZİM: 2-3

İNCELEME TARİHİ: Haziran 2016- Eylül 2017

TARİHÇESİ

Yapının giriş kapısı kemer köşeliğinde yer alan inşa kitabesine göre 1711 yılında yaptırılmıştır. Cami herhangi bir onarım ve restorasyon geçirmemiştir. Günümüzde kullanılmamaktadır.

KİTABELER

Caminin giriş kapısı kemer köşeliğinde yer alan dikdörtgen formlu taş blok üzerine Osmanlıca yazılmış bir kitabesindeKitabede “ Amele Osman 1185 “ yazılmaktadır(Resim: 4).

YAPININ İNCELENMESİ

a . Genel

Ardahan İl merkezinin Halil Efendi Mahallesi’nde Ardahan Kalesi’nin yaklaşık 100 m. kadar kuzeybatısında bulunmaktadır(Resim: 5).

Cami; dıştan 12,00X 10 m. ölçülerinde dikdörtgen planlı, düz dam örtülüdür. (Çizim: 2).

b- Cepheler

Caminin doğu cephesi; ana mekan beden duvarından oluşmaktadır. Ana mekan beden duvarı üzerinde üç pencere bulunur. Pencereleler mazgal biçimdedir(Resim: 6). Cephede pencereler dışında pek bir kademeli görünüm bulunmamaktadır. Duvarın en üst kısmında düz profil ve hafif dışa taşkın şekilde korniş dolanmaktadır.

Güney cephesi; aynen doğu cephesinde olduğu gibi mazgal pencereler bulunur. Ancak bu cephede iki tane pencere bulunur. Duvarın üst kısmındaki korniş duvarı çepe çevre dolanmaktadır.

Batı cephe; beden duvarı doğu cephesi ekseninde üç mazgal pencere bulunur. Beden duvarlarında öbür cepheler gibi sade görünümlüdür.

Kuzey cephede; beden duvarında giriş kapısı bulunur. Giriş kapısı yarım yuvarlak giriş açıklığı kemeri, iki yandan yüzeyden ileri taşkın düzgün kesme taş konsollara oturur. Kapı sövesi yekpare blok taşlardan oluşmaktadır(Resim: 7). Caminin ahşap kapı kanatları orijinal olup üzerinde oyma-kabartma tekniğinde işlenmiş baklava motiflerine yer verilmiştir(Resim: 8)

c. İç Mekan

Harem 9,50X 7,80 m. Ölçülerinde kareye yakın dikdörtgen planlıdır. İç mekan üçü doğudan, üçü batı duvarında ve 2 güney duvarında olmak üzere toplam 8 mazgal pencere ile aydınlatmaktadır.

Güney cephe ortasında yer alan mihrap nişi ,yüzeyden 7-8 cm. kadar profilli bir biçimde taşırılmıştır. Malzeme bakımında giriş kapısı ile aynı olup açık tuf taşından yapılmıştır. Mihrap çerçevesi sütuncesiz olup yarım yuvarlak nişten ibarettir. Bu çerçeve üç kaval yivli silmeden meydana gelmektedir. Nişin üstündeki kavsara ise on iki yuvarlak silmenin daraltmasıyla oluşturulmuştur(Resim: 9). Mihrap nişinin hemen sağında ve solundaki beden duvarında kalem işi süsleme bulunmaktadır. Vazo içinde bulunan bir demet çiçek yer almaktadır(Resim: 10)

Orta mekanı (Mihrap önü) iki yanda iki ahşap sütunla desteklenen düz bir ahşap tavanla örtülüdür. Ahşap tavanın ortasında bir göbek bulunur. Tavan göbeği çevresi çubuk hatlarla belirlenmiş iki kare zeminin merkezinde yer alan iç içe sekiz kollu yıldız motifi bulunur(Resim: 11, Çizim:3)

Doğu cephe; duvarında bulunan üç mazgal pencere içeriye doğru giderek genişlemektedir. Ayrıca doğu cephe beden duvarında panolar halinde düzenlenmiş kalem işi süslemeler bulunmaktadır(Resim: 12).

Batı cephe; duvarında bulunan Üç mazgal pencere batı cephesiyle aynı özellikleri göstermektedir. Mazgal pencereler içi doğru giderek genişlemektedir.

Kuzey cephe; beden duvarlarında panolar bulunmaktadır. Ancak bu panolar içinde günümüzde herhangi bir süsleme rastlanmamaktadır.

d. Minare

Camide minare bulunmamaktadır.

e. Süsleme

Cami süsleme konusunda oldukça zengindir. Dış cephelerde herhangi bir süslemeye rastlanmamaktadır. Ancak cami haremini örten ahşap tavan göbeğinde sekiz kollu yıldız, Güney ve batı, doğu ve kuzey beden duvarlarında bulunan ve panolar halinde görülen kalem işi süslemeler bulunmaktadır.

f. Malzeme Ve Doku

Caminin inşasında düzgün kesem taş ve moloz taş kullanılmıştır. Camiyi örten üst örtüde ve bu örtüleri ayakta tutan ahşap konsollar bulunmaktadır.

KATALOG NO: 3.1.3

YAPININ ADI: **DERVİŞ BEY CAMİİ**

BULUNDUĞU YER: Ardahan (Merkez) – Alaba deresi Yakınında

RESİM: 13-20

ÇİZİM: 4-5

İNCELEME TARİHİ: Haziran 2016- Eylül 2017

TARİHÇESİ

Giriş kapısı kemerinin sağındaki kitabede ibareleri ve “sene 1285” tarihi yer almaktadır. Bu kitabeden yapının 1868 tarihinde yaptırıldığı anlaşılmaktadır.

KİTABELER

Giriş kapısı kemerinin sağındaki kitabede “Lâ şerefe a’lamine’l-islam” (İslamdan daha şerefli bir şey yoktur) ibaresi, solundaki kitabede ise “ Hüvelhallakü’l-bâki (baki olan Allah’tır) ibareleri ve “sene 1285” tarihi yer almaktadır(Resim: 13).

YAPININ İNCELENMESİ

a - Genel

Ardahan merkez, Kale’nin güneybatısı Alabalık Deresi yakınında yer alır(Resim: 14).

Cami; dıştan 11,50X 11.50 m. ölçülerinde kare planlı , ahşap tavanlı olarak inşa edilmiştir.Caminin ön tarafına sonradan iki katlı bir giriş bölümü eklenmiştir. Caminin kuzeybatı tarafında beden duvarına yapışık kaidesi bir m. dışa taşıntılı ve iki metre yüksekten tutulmuş ve üzerine tek şerefeli bir minaresi bulunmaktadır(Resim: 15, Çizim: 4).

b- Cepheler

Caminin doğu cephesi, ana mekan beden duvarından oluşmaktadır. Ana mekan benden duvarı üzerinde su basması seviyesi hemen üzerinde bir pencere bulunur. Pencere dıştan düz ve geniş lentoludur. Cephede pencere dışında herhangi bir kademeli görünüm bulunmamaktadır.

Güney Cephe; beden duvarında iki alt ve iki üst olmak üzere toplam dört pencere bulunmaktadır. ;Pencereler alttakiler düz ve geniş üsttekiler ise dar lentoludur.

Batı cephede bir pencere bulunmaktadır. Ancak son yapılan onarım esnasında bu pencere kapatılmıştır. Kuzey batı duvarında bulunan minarenin yanına bir mazgal pencere açılmıştır.

Kuzey cephede; Beden duvarına yapışık ve son onarımda eklenmiş iki katlı bir son cemaat yeri bulunur. Kuzey cephe beden duvarında yer alan giriş kapısı yuvarlak kemerli giriş açıklığına sahip olup, etrafı beş sıra dikine kaval yiv ve silmelerle profillendirilmiştir. Oldukça geniş tutulmuş olan giriş kapı çerçevesi yüzeyden taşkınlık göstermektedir(Resim:16). Giriş kapısının sağında ve solunda birer pencere bulunmaktadır.

c- İç Mekan

Harem 10,50X 10.50 m. ölçülerinde kare planlıdır. İç mekan biri doğu cephede, dördü güney cephede, biri batı cephede ve ikisi kuzey cephede olmak üzere toplam sekiz pencere ile aydınlanmaktadır.

Güney cephe ortasında mihrap bulunur.Mihrap basit bir niş şeklinde ele alınmış olup, mihrabın kavsara kısmı on silmenin meydana getirdiği iç bükey bir düzenleme meydana getirir(Resim:17). Mihrap son yapılan onarımdan sonra orijinallliğini kaybetmiştir. Mihrap nişinin sağında ve solunda hem altta hem üst tarafında birer pencere bulunmaktadır. Güney cephe güneybatı tarafında bir ahşap minber bulunur. Mihber orijinal değildir.

Orta mekan(mihrap önü) örten basık ahşap bir kubbe bulunur. Kubbe geçiş kısımları ve göbek kısmı, ahşap süslemeciliği açısında oldukça zengin bitkisel motifler içermektedir(Resim: 18-19, Çizim:5). Motifler orijinal olup üzerindeki boyalar ise sonradan yapılmıştır.

Doğu cephesi beden duvarında bir pencere bulunmaktadır. Pencere dışında herhangi bir kademeli görünüm kazandırılmamıştır.

Batı cephesi pencereleri doğu cephesi pencereleri ile aynı ekseninde bulunmaktadır. Ve batı cephesiyle aynı özellikleri barındırmaktadır.

İbadet mekanının kuzey cephesinde ikisi duvara bağımlı ikisi serbest dört sütunla taşınan bir mahfil bulunmaktadır(Resim:20). Mahfil ahşaptan olup üzerindeki süslemeler ve boyalar orijinal değildir.

d- Minare

Batı cephe beden duvarının kuzeybatı cephesinde yer alır. Cami kaide kısmı duvardan taşıntılı bir şekilde yer alır. Ayrıca kaide kısmı cami beden duvarıyla aynı yüksekte tutulmuş olu tek şerefeli bir minaredir. Minareye kuzey taraftan bir merdivenle çıkılmaktadır.

e- Süsleme

Cami dış cephelerinde herhangi bir süslemeye rastlanmamaktadır. Cami iç haremini kapatan basık ahşap kubbe geçişlerinde göbek kısmında kalem işi süslemeler açısında oldukça zengindir. Cami Kubbe göbeğinde zengin bitkisel motifler ve çiçekler bulunmaktadır.

f- Malzeme ve Doku

Caminin inşasında tamamen düzgün kesme taş kullanılmıştır. Camiyi örten kubbede ise tamamen ahşap malzeme kullanılmıştır. Cami beden duvarları kalın tutulmuştur.

KATALOG NO: 3.1.4

YAPININ ADI: **GÖLBELEN KÖYÜ KİLİSE- CAMİ**

BULUNDUĞU YER: Ardahan (Çıldır ilçesi) – Gölbelen Köyü

RESİM: 21-26

ÇİZİM: 6-7

İNCELEME TARİHİ: Haziran 2016- Eylül 2017

TARİHÇESİ

Camide herhangi bir kitabe bulunmadığı için kesin bir tarihlendirme yapamıyoruz. Ancak yapının tarihlendirmesi hakkında kaynaklarda XII. Yüzyıldan kalmış olabileceği tahmin edilmektedir⁶⁰. Kilisenin camiye ne zaman çevrildiği konusunda herhangi bir tarihlendirmede yoktur.

KİTABELER

Camide herhangi bir kitabe yoktur.

YAPININ İNCELENMESİ

a – Genel

Ardahan İl'inin Çıldır İlçesi'nin yaklaşık 7 km. güneybatısındaki Gölbelen Köyü'nde yer almaktadır(Resim:21).

Cami; 16,00x10,45 m. ebatlarında üç nefli ve bazilikal tarzda düzenlenmiştir. Camiye sonradan doğu cephesinin ortasına iki şerefeli bir minare eklenmiştir(Resim:22, Çizim:6).

---

⁶⁰ Tarihi Kaynakları İle Çıldır, Ankara, 2001,s.84.

b- Cepheler

Caminin batı cephesi ana mekan beden duvarından ve yapıya sonradan eklenen abdesthaneden oluşmaktadır. Ana beden duvar üzerinde dikdörtgen planlı bir pencere bulunur. Cephede pencere dışında herhangi bir kademeli görünüm bulunmamaktadır.

Güney cephesi; ana mekan beden duvarında dikdörtgen biçimli üç pencere bulunur. Pencere dışın herhangi bir kademeli görünüm bulunmamaktadır.

Doğu cephede; apsisin sağında ve solunda istiridye yivli alınlığa sahip iki üçgen niş bulunur. Kuzeydeki nişin istiridye biçimli yivli alınlığına koç başlı bir insan maskı işlenmiştir(Resim:23), Çizim: 7). Diğer nişin alınlığındaki figürün kırılmış olması nedeniyle ne oldu tam olarak anlaşılmamaktadır. Ancak kuzeydeki figürle aynı olduğunu düşünmekteyim.

Kuzey cephe; ana duvarına kiliseden camiye çevrilirken gayet sade dikdörtgen bir kapı açılmıştır.

c- İç Mekan

Harem üç nefli be bazilikal olarak düzenlenmiştir. Bu düzenleme açısından dolayı Ardahan Camileri açısından diğerlerinden farklıdır.

Güney cephe ortasına camiye çevrilirken sade bir mihrap eklenmiştir. Son yapılan onarımlar esnasında mihrap boyandığı için orijinal özelliğini kaybetmiştir. Mihrabın batı duvarında bir doğu tarafına ise iki pencere bulunur.

Harem önü camiye çevrilirken orta nefin üst örtüsü değiştirilmiş olup, yan nefler ise orijinal beşik tonozla örtülüdür. ;Orta nefin üstü üç kubbe ile örtünmüştür. Ortaki kubbe daha büyük olup, kubbe içlerinde kalem işi süslemelere yer verilmiştir(Resim: 24). Nefler birbirinden altı bağımsız paye ile ayrılmaktadır. Payeler güneyde bulunanlar çokgen, kuzeyde bulunanlar ise yuvarlak kesitlidir. Paye başlıkları orijinal olup, yastık biçiminde düzenlenmiştir. Başlıklarda volüt, koç başı, çam kozalağı biçiminde motiflerden oluşmaktadır(Resim: 25)

Doğu cephesi Kilisenin asıl apsis kısmı bulunmaktadır. Apsis düz duvar biçimindedir. Apsisin yanlarında üçerden altı adet apsidyol denilen yarım yuvarlak nişler bulunur(Resim:26) camiye çevrildiğinde bu tarafa sonradan ahşap bir mahfil eklenmiştir.

Batı cephesi orta nef bölümde gayet geniş tutulmuş bir pencere açıklığı bulunmaktadır. Güneybatı duvarının bitişiğinde ahşaptan bir minber bulunmaktadır. Bu minber yapılan son onarımla buraya bırakılmıştır.

Kuzey cephe de bulunan giriş kapısında girildiğinde kuzeydeki nef ahşapla kapatılarak bir son cemaat yerine dönüştürülmüştür.

d- Minare

Doğu cephe beden duvarının tam ortasında bulunur. Kare bir kaide üzerine iki şerefelidir. Minare camiye sonradan eklenmiş olup orijinal değildir.

e- Süsleme

camii taç süsleme ve kalem işi süsleme konusunda zengindir. Dış cephede bulunan koç başlı insan maskı, nefleribirbiriden ayıran payelerde buluanvolüt, koç başı, çam kozalağı, ayrıca caminin orta nefini örten üç kubbede kalem işi süslemeler bulunur.

f- Malzeme Ve Doku

Tamamen düzgün kesme taşlarla inşa edilmiştir. Caminin iç tarafı tamamen sıvarak üstü kapanmıştır.

3.2. KALELER

KATALOG NO: 3.2.1

YAPININ ADI: **ARDAHAN KALESİ**

BULUNDUĞU YER: Ardahan (Merkez) – Halil Efendi Mah.

RESİM: 27-35

ÇİZİM: 8

İNCELEME TARİHİ: Haziran 2016- Eylül 2017

TARİHÇESİ

Tarihi oldukça eskilere dayana Ardahan Kalesi’nde yapılan kazılar ve elde edilen değişik medeniyetlere ait kalıntılar, yörede Tunç Çağından itibaren bir yerleşim yeri olduğu bilinmektedir.

İlk inşa evresi kesin olarak bilinmeyen Ardahan Kalesi’nin Selçuklular tarafından yapıldığı ve Osmanlı Dönemi’nde de onarılarak kullanıldığı bilinmektedir.⁶¹

P.TUĞLACI, “ Osmanlı Şehirleri” adlı eserinin “Çıldır” maddesinde, bu Kale’nin 1786 yılında Hassa Mimarbaşı Musa Ağa’nın teklifi üzerine Mimar Nuh’a yaptırıldığını ifade etmektedir. Ancak Kale’de daha erken tarihli bir inşa kitabesinin bulunması, buranın 1786 yılında tamirden geçirildiğini kanıtlamaktadır.

Kale kapısı üzerindeki Arapça kitabesine göre kale Osmanlı Padişahı Kanuni Sultan Süleyman adına 963 H.(1544) yılında inşa ettirildiği anlaşılmaktadır(Resim:27).

---

⁶¹⁶¹ H. Gündoğdu,a.g.e.,s.38

KİTABELER

Doğu tarafta yer alan giriş kapısı üzerindeki Arapça kitabeye göre kale Osmanlı padişahı kanuni Sultan Süleyman Adına 963 H. (1544) yılında inşa ettirilmiştir. Bunun dışında yapıda herhangi bir kitabe bulunmamaktadır. Kitabede “ Arap Rum ve Acem Ülkelerinin Deniz Ve Karalarının Sahibi, Padişahların Padişahı Selim Hanın Oğlu Sultan Süleyman-ı Azam Namına Yapılmıştır. Mülkü Kıyamete Kadar Baki Kalsın”

YAPININ İNCELENMESİ

a – Genel

Ardahan İl merkezinin kuzeyindeki Halil Efendi Mahallesi ile şehir merkezini birbirinden ayıran Kura Nehri’nin hemen sol kıyısında yer almaktadır. Kale orijinalliğinde içinden mescid ve hamam bulunmaktadır. Ancak günümüze bu iki yapı gelmemiştir. Kale meyilli bir alan üzerine kurulmuştur. Genel doğu- batı gerekse kuzey –güney yönlerde kut farkı bulunur.

Kale doğu batı doğrultusunda 745 m. kuzey – güney doğrultusunda ise 618 m. ölçülerindedir. Dikdörtgen plan tertibindeki kale, baştan başa toplam 12 kule ile desteklenmektedir(Resim: 28, Çizim:8).

b- Cepheler

Batı cephesi kalenin sur beden duvarlarından oluşmaktadır. Kuzeybatı cephesi ile güneybatı cephesi arasında arasın da kut farkından dolayı ve batı kısmının doğal kayalıklardan oluştuğu için belli bir bölümde sur duvarları bulunmamaktadır. Batı sur duvarında bulunan sivri kemerli açıklık aslında buradan daha önce bir açıklığın olduğu ve bu kapı açıklığının sonradan moloz taşlarla kapandığı anlaşılmaktadır. Kuzey batı cephesindeki sur duvarlarının yüksekliği 12 m. iken güney batı duvarları 8 m. dir.

Kuzey cephe ise sur beden duraları ve bu sur beden duvarlarını destekleyen üç kuleden oluşmaktadır. Bu kuleler beden duvarlarından 1.50 cm. dışa taşıntı

yapmaktadır(Resim:29). Bu kulelerde mazgal pencereler bulunur. Beden sur duvarları düzgün kesme taşlardan yapılmıştır.

Güney cephe sur duvarları öbür cephelere göre daha kısa tutulmuşlardır(Resim:30). Bunun sebebi ise sur duvarları boyunca Kura Nehri'nin uzanmasıdır. Cephe sur duvarları dört kule ile desteklenmektedir.

Doğu cephesinde kalenin Asıl giriş kapısı bulunmaktadır. Giriş kapısı Eyvan tarzında ve yüksek bir kemerle belirlenmiş bu giriş, iki yandan kare planlı kulelerle desteklenmiştir. Bu kuleler mazgal biçiminde açılmış pencerelerden aydınlanmaktadır. Doğu cephesi sur duvarları toplam beş kule ile desteklenmektedir.

c- İç Mekan

Kale iç mekanı içerisinde bugün herhangi bir yapı bulunmamaktadır. Ancak gerek kaynaklarda gerekse kalenin eski fotoğraflarında ve gerekse rus arşivlerinde bulduğum bir resimde orta bölümde bir cami ve caminin hemen üstünde bir yapı bulunmaktadır(Resim: 31-332). Bu yapının ise kalıntılarında yola çıkılarak bir hamam olduğu tespit edilmiştir.

Kuzey cephe sur duvarları 12 m. yükseklikte olup bu duvarlar dört kule ile desteklenmektedir. Sur duvarları üzerinde cephe boyunca seğirdim yerleri bulunur. Ayrıca sur duvarları üstünde dendanlara yer verilmiştir.

Güney cephe sur duvarları boyunca Kura Nehri uzanmaktadır. Sur duvarları öbür cephelere göre yüksekliği daha kısa tutulmuştur. Sur duvarları üzerinde seğirdim yerleri ve dendanlar bulunmaktadır(Resim:33).

Batı cephe sur duvarları düzgün kesme taşlarla yapılmıştır. Cephenin doğal kayalıklara ulaştığı yerde sivri kemerli bir açıklık bulunmaktadır. Ancak bu açıklık moloz taşlarla kapanmıştır. Batı cephe sur duvarları üzerinde seğirdim yerleri bulunmaktadır. Bu seğirdim yerlerine çıkışı sağlayan merdivenler bulunur(Resim:34) Sur beden duvarları üzerinde dendanlar bulunmaktadır.

Doğu cephe ortasında giriş kapısı bulunmaktadır. Giriş kapısının iki yanında güvenliği sağlamak için kule yerleştirilmiştir. Kale sur duvarları üzerinde seğirdim yerleri ve dendanlar bulunmaktadır. Ayrıca seğirdim yerlerine çıkışı sağlayan merdivenler bulunmaktadır(Resim:35).

d- Süsleme

Kale süsleme açısından oldukça fakirdir. Giriş kapısı kemer açıklığı dışında yapıda herhangi bir süslemeye yer verilmemiştir.

e- Malzeme Ve Doku

Yapının tamamında düzgün kesme taş kullanılmıştır. Ayrıca sur beden duvarları arasında ahşap hatılarda kullanılmıştır. Kale giriş kapısında bölgede bulunan kahverengi bazalt taşı da kullanılmıştır. Kalede onarımlar yapılmışsa da genel itibariyle orijinal dokusu ve planı korunmuştur.

KATALOG NO: 3.2.2

YAPININ ADI: **ŞEYTAN KALESİ**

BULUNDUĞU YER: Ardahan (Çıldır ilçesi) – Yıldırımtepe Köyü

RESİM: 36-40

ÇİZİM: 9

İNCELEME TARİHİ: Haziran 2016- Eylül 2017

TARİHÇESİ

Tarihi oldukça eskilere dayanan Şeytan Kalesi’nde herhangi bir yapım kitabesi bulunmadığından inşa evresi kesin olarak bilinmemektedir. Ancak konum ve mimari özellikleri bakımında Urartu kalelerini andırmaktadır. Tarihi kaynaklarda kalenin adı ile ilgili çeşitli ifadeler geçmektedir. Tarihçi DizpûLî, buraya Çaldıran Kalesi ismini vermektedir. Osmanlı kaynaklarında ise Kal’a-ı Şeytan denilmektedir.⁶²

Evliya Çelebi, Seyahatnamesi’nde, Şeytan Kalesi’ni şu sözlerle tanıtmaktadır: “ Şeytan Kalesi, Çıldır yakınında, sarp kayalar üzerinde sağlam bir kaledir⁶³.

Urartular’dan sonra Şeytan Kalesi, Çıldır’la birlikte sırasıyla Med, Pers, Roma, Sasani, Selçuklu, İlhanlı, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Safavi ve Osmanlı gibi çeşitli uygarlıklara yerleşim olmuş, bu dönemlerde kaleye bir takım onarım ve eklemeler de yapılmıştır⁶⁴.

KİTABELER

Kalede herhangi bir inşa kitabesi bulunmamaktadır.

---

⁶² H. Gündoğdu, a.g.e., s.73

⁶³ E. ÇELEBİ; Seyahatname, C.II

⁶⁴ H. Gündoğdu, a.g.e., s.79

YAPININ İNCELENMESİ

a – Genel

Çıldırilçe merkezine 1km. uzaklıktaki Yıldırımtepe Köyü'ne yaklaşık 1,5 km. kuzeydoğusunda Karaçay vadisinde oldukça sarp bir alana kurulmuştur(Resim:36).

Kal oldukça sarp bir vadide dikdörtgen plan tertibinde kurulmuştur(Çizim:9). Kalenin üç yanını oldukça derin bir yataktan dolaşarak akan Karaçay sınırlamaktadır.

b- Cepheler

Kalenin sağlam kalan tek cephesi ana girişin olduğu kuzey cephesidir. Giriş kapısı yarım dire biçimindeki iki burç arasında yer almaktadır(Resim:37). Burçlar üzerinde girişi sağlamak için mazgal ve mazgal siperleri oluşturulmuştur. Kale, Ortada çok büyük ölçüde ana burç,onun kuzeydoğusunda yarım silindirik diğer bir burç ve kuzeybatısında yarım silindirik burç ve beden duvarlarından oluşmaktadır. Abidebi büyüklükteki ana burç, oval bir plana sahiptir. Bu cephe dışındaki sur duvarları sağlam bir şekilde günümüze ulaşmamıştır. Ancak kalan kalıntılardan yola çıkarak sur duvarlarının 1-2 m. yükseklikte yapıldığı ve belirli yerlere mazgal pencereler yerleştirildiği anlaşılmaktadır.

c- İç Mekan

Kuzeydeki ana girişten geçtikten sonra sağda beden duvarına bitişik olarak yapılmış ancak günümüze harap olan dikdörtgen planlı mekanın erzak deposu olarak kullanıldığı tahmin edilmektedir(Resim:38).

Kale surlarının içinde küçük ölçüde dikdörtgen planlı bir şapel bulunmaktadır. Ayrıca şapelin doğusunda şapele yakın yuvarlak planlı oldukça derin bir sarnıç bulunmaktadır(Resim:39). Bu sarnıcın su ihtiyacını karşılamak için yapıldığı tahmin edilmektedir.

Kuzey taraftaki sur beden duvarları üzerinde seğirdim yerleri bulunmaktadır(Resim:40).

d- Süsleme

Kale süsleme açısından oldukça fakirdir.

e- Malzeme Ve Doku

Yapının tamamında düzgün kesme taş ve duvar aralarında moloz taş kullanılmıştır. Harç olarak horasan harcı tercih edilmiştir.

3.3. TABYALAR

Bir bölgeyi veya bir yeri savunmak için yapılan ve silahlarla güçlendirilen kaleye göre daha küçük olan bir savunma yapısıdır.

Bilindiği üzere , XIX. Yüzyılda kaleler artık önemini iyice kaybetmeye başlamıştır. Buna takibende ortaya Tabya diyen yeni savunma yapıları ortaya çıkmıştır.

Osmanlı devletinde de aynı dönemde, stratejik bakımdan önemli olan yerlerde; boğazlarda ve sınırlarda tabya yapılarına ihtiyaç duyulmaya başlanmıştır. Bu nedenle Kırım Savaş'ından sonra, Batum, Erzurum, Kars ve Ardahan'da bu savunma yerleri yapılmaya başlanmıştır.

KATALOG NO: 3.3.1

YAPININ ADI: **RAMAZAN TABYASI**

BULUNDUĞU YER: Ardahan (Merkez) –

RESİM: 41-43

ÇİZİM: 10

İNCELEME TARİHİ: Haziran 2016- Eylül 2017

TARİHÇESİ

Tabyaya ait herhangi bir yapım kitabesi bulunmaktadır. Bundan dolayıda net olarak bir tarihlendirme yapamamaktayız. Ancak kaynaklarda tabyanın 1877-1878 Osmanlı- Rus Savaş'ından önce yaptırıldığı yazılmaktadır⁶⁵.

YAPININ İNCELENMESİ

a – Genel

RamazanTabyası küçük bir avlu etrafına (U) plan tertibinde yapılmıştır(Resim:41, Çizim: 9). Doğu ve batı ucunda üçer, kuzey yönünde ise altı hücre bulunmaktadır. Bu hücreler beşik tonozla örtünmüştür.

b- Cepheler

Ramazan Tabyası günümüzde neredeyse tamamı toprak altında kalmasından dolayı cephe mimarisi hakkında yeterince bilgi sahibi değiliz. Doğu ve batı ucunda üçer, kuzey yönünde ise altı hücre bulunmaktadır.

---

⁶⁵Ü, Osman; **Kars ve Ardahan Tabyaları**, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2006, s,70.

c- İç Mekan

Ramazan Tabyası hücrelerinin tamamının üzeri beşik tonozla örtünmüştür.

Şehri stratejik bakımdan kontrol altında tutan hücreler, birbirlerine yuvarlak kemerlerle bağlanmıştır. Hücrelerin üzerini örten beşik tonozun içleri tamamen sıvanmıştır(Resim43:).

d- Süsleme

Tabya duvarlarının içleri tamamen sıvandığı için herhangi bir süslemeye rastlanmamaktadır. Gerek kaynaklarda gerekse yöre halkının söylediklerinden yapıda süslemeye rastlanılmamıştır.

e- Malzeme Ve Doku

İnşa malzemesinde moloz taş ve tuğla kullanılmıştır. Harç olarakta horasan harcı tercih edilmiştir. Duvarlarda moloz, beşik tonozlarda ise tuğla kullanılmıştır.

3.4. SİVİL MİMARİ ÖRNEKLERİ

Ardahan ve çevresinde sivil mimari örneği olarak yöreye özgü, özgün mimari biçimleriyle dikkat çeken çok sayıda ev konak bulunmaktadır.

Ev ve insan birbirinden ayrı düşünülmeyen iki temel unsurdur. İlk çağlardan beri konut mimarisi, insanların bir arada bulunma ve barınma ihtiyaçlarından dolayı gelişim göstermiştir. Tarihte bireylerin sosyalleşmeye başladıkları ve birlikte yaşamaya adım attıkları dönemden beri konut mimarisi kendi türünü ve biçimini yaratarak ve günden güne geliştirerek günümüze kadar gelişim sürecini sürdürmüştür.

Tarihin hangi dönemimde olursa olsun konut mimarisi ile birey ve toplumların yaşama biçimleri, kültür düzeyleri arasında sıkı bir ilişki vardır. Ekonomik durum, kültür düzeyleri, uğraş alanla, çevre faktörleri ve iklim özellikleri , konut mimarisinin gelişimi arasında sıkı bir ilişki vardır.

Şehirlerin ana unsuru olan evler, bölgelerin iklim özelliklerine göre inşa edilmişlerdir. Çevrede bul bulunan malzeme inşa tekniğinin esasını meydana getirir. Çok yağış alan bölgelerde dik çatılar,soğuk bölgelerde sağır cepheli kalın duvarlar, daha ılıman bölgelerde de ince duvarlı ve dışa daha fazla açıklığı bulunan konut mimarisi gelişmiştir.

Doğu Anadolu’da Erzurum, Kars ve Ardahan Gibi yerleşim merkezlerinde özellikle kış aylarında dondurucu soğukların yaşanması nedeniyle evler, kalın duvarlı, dışa az açıklıklı ve toprak dam örtülü olarak inşa edilmişlerdir. Bu bölge evlerinde yörede çok bulunan taş malzeme ile aralarda duvar esnekliğini sağlamak için kalın ahşap kirişler tercih edilmiştir.

KATALOG NO: 3.4.1

YAPININ ADI: **YUKARI CANBAZ KÖYÜ İSMAİL AĞA KONAĞI**

BULUNDUĞU YER: Ardahan (Çıldır İlçesi) – Yukarı Canbaz Köyü

RESİM: 44-51

ÇİZİM: 11-12

İNCELEME TARİHİ: Haziran 2016- Eylül 2017

TARİHÇESİ

Evin İçindeki asıl misafir odasında bulunan Kahve Ocağının üstündeki Osmanlıca kitabede 1208 hicri tarihi bulunmaktadır. Bu kitabeden yola çıkarak İsmail Ağa tarafından 1794 tarihinde yaptırıldığı ve Ardahan İli'ndeki en eski sivil mimari örneğidir.

KİTABELER

Evin İçindeki asıl misafir odasında bulunan Kahve Ocağının üstündeki Osmanlıca kitabede “ Sahibü İsmail “ ve 1208 hicri tarihi bulunmaktadır(Resim:44).

YAPININ İNCELENMESİ

a – Genel

Ardahan İlinin Çıldır İlçesi'nin 15 km. doğusundaki Yukarı Canbaz Köyü'nde yer alır. Konağın misafir odası, aşhane, ahır ve samanlık gibi çeşitli birimlerden oluştuğu ve bu birimlerin kompleks bir biçimde birbiriyle bağlantılı olduğu anlaşılmaktadır.

Konak; Dıştan bir arabanın garaj yerinin kapısı olduğu bir görünüm vermektedir(Resim:45). Ancak bu kapıdan girdikten sonra Konağın dikdörtgen bir plan tertibinde yapıldığı anlaşılmaktadır.

b- Cepheler

Konak düz dam örtülü ve duvarları tamamen toprağa gömülü olduğu için dış cepheleri hakkında herhangi bir bilgiye sahip değiliz ve bu konuda net bir şey söyleyemeyiz.

c- İç Mekan

Konağa; doğu yönden açılan giriş kapısıyla girildikten sonra üstü tamamen ahşap girişlerle kapatılan hol kısmına ulaşılmaktadır(Resim:46). Hol kısmının sonunda kare formlu bir kapıyla geçildikten sonra sağ tarafta mutfak bölümüne geçilmektedir. Mutfağın tavanı dört ahşap destekle taşınan ahşap kirişlerden oluşmaktadır(Resim:47). Mutfağın hemen sağından bir kapıyla misafir odasının ön kısmında, etrafı oturma sekisi ile çevrili, bir kahve ocağı bulunan ve asıl oda kısmında ayrı olan bir oturma odası bulunur. Kahve üzerindeki Osmanlıca kitabede “ Sahibü İsmail “ ve 1208 hicri tarihi bulunmaktadır. Bu bölüm ahşap bir duvarla asıl misafir odasından ayrılmıştır. Bu ahşap duvar ile üst örtü arasında, kafes biçiminde oluşturulmuş bir geometrik bordür yer alır(Resim:48).

Oturma odasından çift kanlı bir kapı ile asıl misafir odasına ulaşılır. Kapının ahşap lentosu üzerinde bitkisel motifli ve ajur tekniğiyle işlenmiş ahşap bir panoya yer verilmiştir(Resim:49, Çizim11). Misafir odasının tavanı ahşaptan çubuk biçiminde hatlarla yapılmıştır. Göbek kısmından ise bir merkezden dağılan bitki motiflerinden oluşmuş bir çarkıfelek motifine yer verilmiştir(Resim:50, Çizim:12). Ahşap süslemelerin oyna tekniğiyle yapıldığı, tek tek hazırlanmış bitkisel süslemelerin kakma tekniğiyle yerlerine yerleştirildiği anlaşılmaktadır. Misafir odası tavandan aydınlatmalıdır.

Konağın doğusunda ahır bölümü yer alır. Oldukça büyük olarak inşa edilmiş olan ahırın üst örtüsünde ahşaptandır. Ahırın duvarlarından ahşaptan at figürleri bulunmaktadır(Resim:51)

d- Süsleme

Konakta oturma odası ile misafir odasını birbirine bağlayan kapının lentosunda ajur tekniğiyle yapılmış ahşap kafes oyma, oturma odası ile misafir odasını birbirinden ayıtan ahşap duvar ile üst örtü arasında kafes biçiminde oluşturulmuş geometrik bordür, misafir odasının tavanındaki çarkıfelek motifi ve ahır bölümdeki at figürleri yer alır.

e- Malzeme Ve Doku

Konağın beden duvarlarında ve yer döşemelerinde taş, taşıyıcı ve üst örtüde ise ahşap malzeme kullanılmıştır.

KATALOG NO: 3.4.2

YAPININ ADI: **CELAL ÇELİK EVİ**

BULUNDUĞU YER: Ardahan (Çıldır İlçesi) – Taşdeğirmen Köyü

RESİM: 52-55

ÇİZİM: 13-15

İNCELEME TARİHİ: Haziran 2016- Eylül 2017

TARİHÇESİ

Evin İçindeki Asıl oturma alanına geçilen kapının alınlığında bulunan usta kitabesinde H. 1281 ibarelerinin yer aldığı kitabe bulunmaktadır. Bu kitabeden de anlaşıldığı üzere yapı 1865 yılında yaptırıldığı anlaşılmaktadır.

KİTABELER

Evin İçindeki Asıl oturma alanına geçilen kapının alınlığında bulunan usta kitabesinde “ Maşallah, Amele Usta İsmail, Sene H. 1281” ibarelerinin yer aldığı kitabe bulunmaktadır(Resim:52,Çizim:13).

YAPININ İNCELENMESİ

a – Genel

Ardahan İlının Çıldır İlçesi’nin 7 km. doğusundaki Taşdeğirmen(Çamdura Köyü’nde bulunur(Resim:52).

Dışarıda oldukça basit görünümlü olan evin ön kısmında büyük bir avlu bulunmaktadır. Avludan geçtikten sonra, dar bir geçiş bölümünden merdivenle çıkılarak, asıl misafir önünde yer alan hol kısmına ulaşılır. Holün batısındaki kapı, küçük bir odaya, kuzeyindeki kapı ise asıl oturma alanı olan misafir odasıdır(Resim: 14).

b- Cepheler

Ev; düz dam örtülü ve duvarları tamamen sıvandığı için dış cepheleri sade görünümlüdür.

c- İç Mekan

Evin sahibi evin içine girip resim çekip ve inceleme olanağı vermediği için iç mekan hakkında tam bir bilgiye sahip olamadık. Ancak daha önce evi görme ve inceleme imkanı bulanların yazdığı kaynaklardan evin içinin ahşap Türk Ahşap süslemeciliği açısından önemli bir yer tuttuğunu belirtmektedir⁶⁶

Misafir odasının doğu ve batı yönlerinde oturma sekileri, terekler, dolap, yüklük, kuzey duvarlarında kahve ocağı ve kandiller bulunur⁶⁷(Resim:54).

Evin bütün unsurları ahşaptan olup, Türk ahşap oymacılık sanatının bitkisel örneklerinin sergilendiği zengin bir kompozisyon meydana getirir. Üst örtünün tavan göbeğinde bitkisel örneklerle oluşturulan çarkıfelek motifine yer verilmiştir(Resim:55, Çizim 15).

d- Süsleme

Evin misafir odasındaki dolap kapaklarında bitkisel motiflere, Misafir odası tavan göbeğinde ise bitkisel motiflerle oluşturulan çarkıfelek motifine yer verilmiştir.

e- Malzeme Ve Doku

Evin dış duvarları sıvandığı için dokusu hakkında bir şey diyemeyiz. İç mekan misafir odası tavanı ise ahşap malzeme kullanılmıştır.

⁶⁶ H. Gündoğdu, Tarihi Kalıntıları İle Çıldır, Ankara, 2001, s.176.

⁶⁷ H. Gündoğdu, a.g.e., s.241

KATALOG NO: 3.4.3

YAPININ ADI: **AKKUŞUN BİNASI**

BULUNDUĞU YER: Ardahan (Merkez) – Kongre Caddesi

RESİM:56 -61

ÇİZİM:

İNCELEME TARİHİ: Haziran 2016- Eylül 2017

TARİHÇESİ

Yapının Kongre Caddesine bakan cephede yer alan ve “ 1910, H. 1328 “ ibarelerinin geçtiği kitabeden, yapının 1910 tarihinde yaptırıldığı anlaşılmaktadır.

KİTABELER

Yapının Kongre Caddesine bakan cephede yer alan ve “ 1910, minallah, maşallah, 1328 H. “ ibarelerinin geçtiği kitabeden, yapının 1910 tarihinde yaptırıldığı anlaşılmaktadır (Resim :56).

YAPININ İNCELENMESİ

a – Genel

Şehir merkezinde Kongre Caddesi’nin sona erdiği yerde bulunmaktadır(Resim:57). Yapı şuan iş hanı olarak kullanılmaktadır.

Yapının ön cephesi düz, arka cephesi ise “U” şeklinde düzenlenmiştir. Arka tarafta orijinalliğinde balkonlar olup ancak günümüzde bu balkonlar harap vaziyettedir.

b- Cepheler

Bugün iş yeri mahiyetinde kullanılan yapının arka cephesi düz, ön cephede yüzeyden dışarı taşırılmış profiller, çerçeveler, pencere ve kornişler hatları cepheye hareket kazandırmıştır. Birinci katta her pencere alınlığında yüzeyden dışarı taşırılmış ve her biri ayrı bir süslemeye sahip kilit taşları bulunmaktadır(Resim: 58-61).

c- İç Mekan

Bugün parti ve dernek binalarının bulunduğu bir iş yeri mahiyetinde kullanıldığı için içine girip resim çekip ve inceleme olanağı vermediğinden yapının iç mekan hakkında tam bir bilgiye sahip olamadık.

d- Süsleme

ön cephenin ikinci katında dışarı taşırılmış profille), çerçeveler ve korniş hatları, birinci kat pencere alınlığında her biri bitkisel motifler oluşturmuş pencere alınlıklarında bir süsleme bulunur.

e- Malzeme Ve Doku

Yapının ön cephesi yörede çok bulunan açık ve koyu renkte düzgün bazalt taşlarından inşa edilmiştir. Yan ve arka cephesi ise düzgün kesme taş ve horasan harcıyla yapılmıştır.

KATALOG NO: 3.4.4

YAPININ ADI: **ABDULLAH ÖĞÜT EVİ**

BULUNDUĞU YER: Ardahan (Merkez) – Kars Caddesi

RESİM: 62-64

ÇİZİM:

İNCELEME TARİHİ: Haziran 2016- Eylül 2017

TARİHÇESİ

Giriş kapısı üzerinde yer alan inşa kitabesinden yapının 1911 yılında yaptırıldığı anlaşılmaktadır (Resim: 62).

KİTABELER

Giriş kapısı üzerinde yer alan inşa kitabesinden yapının 1911 yılında yaptırıldığı anlaşılmaktadır.

YAPININ İNCELENMESİ

a – Genel

Şehir merkezinde Kars Caddesi üzerinde bulunmaktadır(Resim: 63).

Dikdörtgen plan tertibinde yapılan arazi yapısına uygun şekilde iki katlı olarak inşa edilmiştir. Birinci kat yol kutunun altında ve bodrum olarak kullanılmaktadır. İkinci kat ise yolla aynı kutta inşa edilmiştir. Evin üst örtüsünün yarısı ahşapla kapatılmışken yarısı da saçla kaplıdır. Bundan da yola çıkarak evin üst örtüsünün orjinallüğünde tamamının ahşapla örtüldüğü ortaya çıkmaktadır.

b- Cepheler

Yapının yola bakan cephesi düzgün kesme taş malzemeli kalın duvarlar cepheye beş pencere ile açılmaktadır. Dikdörtgen çerçeveli bu pencereler üçü giriş kapısının sağında, ikisi de solunda yer alır.

Kapı ve pencereler dar ve yüksek boyutludur. Söveler ve buluk taşların dışa taşkın be bir içe bir dışa kaydırmalı düzende yerleştirilmesiyle oluşturulmuştur.

c- İç Mekan

Evin sahibi evin içine girip fotoğraf çekip evin içini inceleme imkanı vermediği için yapının iç unsurları hakkında bilgi sahibi olamadık. Ancak bu evinde bölgedeki diğer evler gibi peç sistemiyle ısıtıldığı kanaatindeyiz.

d- Süsleme

Yapının iç mekanı süslemeleri hakkında bilgi sahibi değiliz ancak dış cephede giriş kapısının alınlığındaki, kitabenin altında ağaç temalı bir süsleme bulunur(Resim:64).

e- Malzeme ve Doku

Yapının ön cephesi yörede çok bulunan koyu kahve renkte düzgün bazalt taşlarından inşa edilmiştir. Yan ve arka cephesi ise moloz taş ve horasan harcıyla yapılmıştır.

KATALOG NO: 3.4.5

YAPININ ADI: **HAMŞİOĞLU RASİM BEY KONAĞI (KONGRE BİNASI)**

BULUNDUĞU YER: Ardahan (Merkez) – Kongre Caddesi

RESİM: 65-72

ÇİZİM: 16-17

İNCELEME TARİHİ: Haziran 2016- Eylül 2017

TARİHÇESİ

Yapının kuzey tarafında bulunan giriş kapısının alınlığında bulunan inşa kitabesinde “ 1911” ifadeleri yazılmaktadır. Yapı Hamşioğlu Rasim Bey tarafından 1911 yılında yaptırılmıştır (Resim: 65).

KİTABELER

Yapının kuzey tarafında bulunan giriş kapısının alınlığında bulunan inşa kitabesinde “ 1911, Maşallah innafeethna leke fethan mübina “ ifadeleri yazılmaktadır.

YAPININ İNCELENMESİ

a – Genel

Şehir merkezinde Kongre caddesi üzerinde bulunmaktadır(Resim: 66).

Tek katlı ve uzun dikdörtgen planda inşa edilmiş olan, kuzey yöne iki kapı ile açılmaktadır. Güneye doğru doğu ve batı koldan uzanan yapı birimleri, “ U ” biçiminde bir yerleşim düzeni göstermektedir(Çizim:16)

b- Cepheler

Kuzeyyer alan iki giriş kapısının sağında dört solunda dört ve iki kapı arasında iki olmak üzere toplam on pencere bulunmaktadır. Pencerele dikdörtgen formludur.

Cephede yer alan pencerelerin sövelerini oluşturan düzgün kesme taşlar dışa taşıntılı biçimde yerleştirilmiştir. Düz atkı taşlarının, kilit taşları da dışa taşıntı yapmakta ve üçlü yaprak motifleriyle bezelidirler(Resim:67). Pencereler arasında kademeler oluşturan ve dışa taşıntı yapan ve volüt formlu süsleme amaçlı sütunceler bulunur. Profilli çatı saçağının altında yer alan dış firizi bütün yapıyı çepeçevre dolanmaktadır.

Doğu cephesinde de beş pencere pencere bulunmaktadır. Kuzey cephe pencereleri ile aynı özellikler taşımaktadır.

Batı cephesinde de altı pencere pencere bulunmaktadır. Doğu cephe pencereleri ile aynı özellikler taşımaktadır. Pencere söveleri dışında cephede herhangi bir kademeli görünüm bulunmamaktadır.

c- İç Mekan

Düzgün kesme taş işçiliği sahip yapının iç duvarlarının tamamı sıvanmış ve boyanmıştır. Bu duvarlarında restorasyondan önce panolar halinde resimlerin olduğu kaynaklarda geçmektedir. Ancak günümüze bu panolardan herhangi biri kalmamıştır. Bunların yapılan restorasyon sırasında kaldırıldığı sanılmaktadır. Bunların yerlerine yeniden panolar yapılmıştır(Resim:68)

Yapının hemen hemen bütün odalarında köşeye yerleştirilmiş, şömine biçiminde peç sistemleri bulunmaktadır(Resim:69). Bu kapalı ocak sistemlerinin ön cepheleri sütunceler ile sınırlanarak içleri karanfil gibi çeşitli bitki motifleriyle süslenmiştir. Ancak günümüze bunların üstü boyandığı için ne yazık ki günümüze ulaşamamıştır. Bu şömine sistemleri de günümüzde sadece bir odada bulunmaktadır.

Odaların tavan göbeklerinde alçıdan yapılmış ve plastik şekilde işlenmiş bitkisel kompozisyonlara yer verilmiştir(Resim:70). Ne yazık ki bir oda dışında bu alçı süslemeler günümüze ulaşamamıştır. Bunlar yerine daha sonra kalem işi süslemeler yapılmış ve günümüzde tavanlar bu halde bulunmaktadır(Resim:71-72,Çizim : 17).

Özellikle güney bölümde doğu-batı doğrultusunda uzanan salon gibi bölümün tavanının tamamı kalem işi süsleme ile doludur. Süsleme ortadaki çiçek(Dört yapraklı yonca) dan dört yöne iç içe palmetlerle genişleyen kompozisyonlar palmeti oluşturan kontörler rumi ile sonlanmaktadır.

d- Süsleme

Kuzey cephede yer alan pencere kilit taşları üçlü yaprak motifleri ile süslemelidir, odaların tavan göbeklerinde yer alan alçıdan yapılmış bitkisel kompozisyonalar, salon kısmının tavanında yer alan palmet motiflerinden oluşan kalemî süslemeler yer alır.

e- Malzeme Ve Doku

Yapının kuzey cephesinin tamamında ve öbür cephelerin pencere sövelerinde bölgede bulunan beyaz ve kahverengi bazalt taşı, doğu ve batı cephelerinde moloz taş ve horasan harcı kullanılmıştır.

KATALOG NO: 3.4.6

YAPININ ADI: **KAMİL AĞA KONAĞI**

BULUNDUĞU YER: Ardahan (Çıldır İlçesi) – Sazlısu Köyü

RESİM: 73-76

ÇİZİM:18

İNCELEME TARİHİ: Haziran 2016- Eylül 2017

TARİHÇESİ

Yapı üzerinde kitabede “1913, Esed Ağa, Fazıl Ağa ” ibareleri geçmektedir. kitabeden yola çıkılarak yapının bunlardan birinin ve ya üçünün birlikte 1913 yılında inşa ettirildiği anlaşılmaktadır

KİTABELER

Yapı üzerinde iki kitabe bulunmaktadır. Bunlardan birinde “1913, Esed Ağa, Fazıl Ağa ” ibareleri, diğerinde ise “ Maşallah, Kamil Ağa ” ibareleri yazılıdır(Resim:73).

YAPININ İNCELENMESİ

a – Genel

Ardahan İlinin Çıldır İlçesi’nin yaklaşık 2 km. batısındaki Sazlısu (Goravel) Köyü’nde bulunur(Resim:74).

Yapı uzun dikdörtgen planda ve düzgün kesme taştan inşa edilmiştir. Konağın asıl girişi güneybatı tarafından olup beden duvarları baya yüksek tutulmuştur.

b- Cepheler

Konağın asıl girişi güneybatı yönündedir. Giriş açıklığı kemerini oluşturan taşlar dışa taşkın ve kaydırmalı düzende yerleştirilmiştir(Resim:75). Ahşap kapı kanatları orijinal olup üstü yağlı boya ile boyanmıştır. Bu cephede basık yuvarlak kemerli pencere

bulunur. Pencere kemerlerinin kilit taşları ampir üslup gösterir. En doğudaki pencere kilit taşında, başında fesi bulunan, yuvarlak yüzlü, dolgun yanaklı, çatık kaşlı, bir insan maskı bulunur(Resim:76,Çizim:18). Bu insan figürlü kabartmanın hemen altında “ Kamil Ağa “ ibaresi yazılıdır.

Doğu cephesi sade olup herhangi bir kademeli görünüm kazandırılmamıştır.

Batı cephesi de doğu cephesiyle aynı özellikleri barındır. Ancak ev sahibinin anlattığına göre daha önce bu cephede yuvarlak kemerli bir pencere bulunmaktaydı.

Kuzey cepheye sonrada iki katlı bir yapı eklendiği için bu cephede bulunan yuvarlak kemerli pencerelerin üstü kapanmıştır.

c- İç Mekan

Ev sahibi içeri girip fotoğraf çekip inceleme imkanı vermediğinden iç mekan hakkında yeteri bilgiye sahip değiliz. Ancak ev sahibinin torununun bize anlattığı kadarıyla konak bölgede sıkça kullanılan peç sistemi ile ısınmaktadır. Misafir onası oturma sekileri ile kaplıdır.

d-Süsleme

Pencere kemerlerinin kilit taşları ampir üslup gösterir. En doğudaki pencere kilit taşında, başında fesi bulunan, yuvarlak yüzlü, dolgun yanaklı, çatık kaşlı, bir insan maskı bulunur.

e- Malzeme Ve Doku

Konakta düzgün blok kesme taşlardan yapılmıştır. Bölgede sık bulunan bazalt taşlarının beyaz ve kahverengi kullanılmıştır.

KATALOG NO: 3.4.6

YAPININ ADI: **DURSUN SOLU EVİ**

BULUNDUĞU YER: Ardahan (Merkez) – Halil Efendi Mahallesi

RESİM:77- 78

ÇİZİM:

İNCELEME TARİHİ: Haziran 2016- Eylül 2017

TARİHÇESİ

Yapıda herhangi bir inşa kitabesi bulunmadığı için kesin bir tarihlendirme yapamamaktayız. Gerek kaynaklarda gerekse yöre halkının dediklerine göre yapı XX. Yüzyılın sonlarına doğru Dursun Soylu tarafından inşa ettirilmiştir

KİTABELER

Evin Kitabesi yoktur.

YAPININ İNCELENMESİ

a – Genel

Ardahan İl merkezinde, Halil Efendi Mahallesi’nde bulunmaktadır(Resim:77).

Kare planlı ve İki katlı olarak inşa edilen evin üzeri, eğimli pramidal çatıyla örtülüdür. Yapının ana girişi kuzeydendir. Ayrıca üst kata Ana giriş kapısına dıştan ahşap bir merdivenle ulaşılabilir. Ancak günümüze bu ahşap merdiven yıkılmış durumdadır.

b- Cepheler

Doğu cephesi; üst katta iki pencere ve küçük bir kapı bulunur. Kuzey pencere ile kapı arasında kalan pencere küçük tutulmuş olup pencere kare formudur. En güneydeki

pencere biraz daha büyük olup pencere söveleri geniş biçimde tutulmuştur. Alt katta ise iki mazgal pencere bulunur. Cephede pencereler dışında herhangi bir kademeli görünüm verilmemiştir.

Güney cephesi; üst katta kare formlu ve geniş söveli altı pencere bulunur. Alt katta ise üst kat hizasında altı mazgal pencere bulunmaktadır. Cephe de herhangi bir süslemeye yer verilmemiştir.

Batı cephesi; ahşap direkler üzerine oturan küçük bir balkon olarak değerlendirilmiş olup ahşap desteklerle ayakta tutulmuştur. Ancak bu ahşap balkon günümüzde yıkılmıştır. Alt katta ise sivri, kemerli iki kapı bulunur.

Kuzey cephe; asıl giriş kapısının bulunduğu cephedir. Çift kanatlı giriş kapısı orijinaldir(Resim:78). Bu kapıya giriş beş basamaklı bir merdiven ile sağlanmaktadır. Giriş kapısının sağında iki, solunda iki olmak üzere toplam dört pencere bulunur. Pencereler öbür cephelerdeki pencerelerle aynı özellikler taşır.

c-İç Mekan

Ev sahibi içeri girip fotoğraf çekip inceleme imkanı vermediğinden iç mekan hakkında yeteri bilgiye sahip değiliz. Ancak evin bölgede sıkça kullanılan peç sistemi ısıtıldığı kanaatindeyim.

d- Süsleme

Evin dış cephelerinde neredeyse süslemeye hiç yer verilmemiştir.

e- Malzeme Ve Doku

Yapının inşasında tamamen düzgün, blok taşlar kullanılmıştır. Üst örtüde ise ahşap malzeme kullanılmıştır.Kapı, pencere ve duvar özellikleri Sarıkamış, Kars ve Kafkas bölgelerindeki sivil mimarlık örnekleriyle paralellik göstermektedir

4. DEĞERLENDİRME

“Ardahan Ve İlçelerinde Ortaçağ Ve Sonrası Türk İslam Mimarisi” adlı bu çalışmamızda, Ardahan ve ilçelerinde 4 adet cami, 2 adet kale , 1 adet tabya ve 7 adet sivil mimari örnekleri olan Evler ve Konaklar incelenmiştir..

Tarihte “ Ardahanlar” diye biline şehir ve çevresi, tarihin ilk dönemlerinden beri değişik topluluklarca yerleşim alanı olarak kullanılmıştır. Son dönemlerde yapılan tarih araştırmaları ve Arkeolojik kazılar sonucunda Ardahan ve çevresinin tarihi M. Ö. IV. Bin yılına kadar indirilmekte ve Transkafkasya kültürü içerisinde değerlendirilmektedir. Urartular, Kafkas kabileleri, Hurri ve Mitanniler, Azziler, Kimmerler,İskitler,Cavaklar, Gogarlar,Kıpçaklar ve Selçuklularla gelen Türkler bölgede yerleşmiş ve hakimiyet kurmuşlardır. Kıpçak Türkleri’ninArda Boyu’nun M.Ö. IV. Yüzyılda buralara yerleşerek, daha sonraları kullanılan “ Ardahanlar” adını verdikleri sanılmaktadır.

Ardahan kentinin bir yerleşim yeri olarak kullanılmasında Kura Nehri (Kür) önemli bir etkindir. Bölge halkının Kür olarak isimlendirdiği nehir, Cavad çevresinde Aras Nehri ile birleşerek Karadeniz’e dökülmektedir. Urartu Devleti’nin yıkılışından sonra bölgeye gelip yerleşen Türk kavimleriyle buraya yerleşmek isteyen Kimmerler ve medler arasında, çetin mücadeleler olmuştur. Ardahan, Çıldır ve diğer çevre yerleşim bölgeleri sırasıyla, Medler, Persler, İskender’in Makedonyalıları ve Selevikoslar’ın kısa süreli egemenlikleri altında kalmalarına rağmen Yöresel özelliklerini yitirmemişlerdir. Ardahn ve çevresi bir süre (M.Ö. II Yüzyıl) Arakses Krallığı’nın hakimiyetin de kaldıktan sonra M.Ö. I. Yüzyıldan itibaren Roma İmparatorluğu’na katılmıştır. Milattan sonra birinci asırda Roma hakimiyeti zayıflayınca, Partlar, Sasaniler’inkontrolüne geçen bölge bir süre, Sasaniler ve Bizanslılar arasında çekişme alanı olmuş, M.S. IV-VI. Yüzyıllarda, Orta Asya’dan gelen Batı Hunları’nın kollarının istilasına uğramıştır. 640’lı yıllarda Kafkaslara kadar ilerleyen İslam-Arap orduları Bizans ve Sasaniler’e karşı zafer kazanarak, buralarda İslam’ın yayılmasını sağlamışlardır. Bunun sonucunda Hristiyanlık, Musevilik ve diğer Asya kökenli dinler

dışında İslamiyet'te bölgede etkili olmaya başlamıştır.⁶⁸ 670'lerden sonra Arap-Gürcü ve Ermeni- Hazar Türkleri arasında bölge hakimiyeti için çetin mücadeleler yaşanmıştır. Büyük Selçuklu sultanı Tuğrul Bey döneminde, İbrahim Yınal bey komutasında Türk askeri birlikleri, Ardahan ve çevresine akınlar yapmış, 1070'lere kadar bölgede Türk hakimiyeti sağlanmış, 1071 Malazgirt Meydan muharebesiyle perçinleşmiştir.

XI-XIII. Yüzyıllarda Ardahan ve çevresi, Saltuklu-Gürcü ve Anadolu Selçuklu Devleti arasında çekişmelere neden olmuştur, 1232'de Moğol Hükümdarı Ogeday Kağan'ın kumandanlarından Çurmagun tarafında bölge zapt edilmiş, ardında gürcü-Celayirli ve Timurlu İmparatorluğu hakimiyetini girmiştir. Timur öldükten sonra, bölge Karakoyunlu ve Akkoyunlular'ın elinde kalmıştır. 1502 yılında Şah İsmail'in kurduğu Safevi devletine dahil olan Ardahan ve çevresi, 1514 van-Çaldıran savaşı sonrası Osmanlı Devleti'ne geçmiştir. Kanuni Sultan Süleyman zamanında, kesin olarak fethedilmiştir. 1551 yılında Erzurum Beylerbeyi İskender Paşa, Ardahan ve çevresini ele geçirmek için başlattığı hareket sırasında, Ardahan'ı da Osmanlı topraklarına katarak Erzurum Eyaleti'ne bağlı bir sancak merkezine dönüştürmüştür.

Bütün bu tarihi değerlendirmeler sonucunda Ardahan'da günümüze gelebilen Cami ve diğer eserlerin Urartu ve Osmanlı dönemlerinde kalmışlardır. Osmanlı öncesi ve Osmanlı döneminden kalabilen eserler Ermeni ayaklanmaları ve Rus işgali sırasında büyük çaplı bir yıkıma maruz kalmışlardır. Cumhuriyet döneminde de bilinçli veya bilinçsizce yapılan tahribatlar camilerin yanında diğer yapıların da günden güne özelliklerini kaybetmelerine neden olmuştur.

4.1. PLAN VE MEKAN ANLAYIŞI

4.1.1. CAMİLERDE

Araştırmalar göstermiştir ki, Ardahan ve çevresinde çok sayıda cami bulunmaktadır. Sadece Çıldır ve çevresinde XIX. Yüzyılda 240 caminin varlığı tarihi kaynaklarda geçmektedir. Ancak bugün Çıldır'da taşına bile rastlanmayan be eserlerden, Ardahan ve çevresinde ise sadece birkaç örnek günümüze gelebilmiştir

Ardahan Camileri plan düzenlemeleri bakımında farklılıklar gösterirler. Bu camilerde dikdörtgen, kare ile üç nefli ve bazilikal planlar uygulanmıştır.

⁶⁸ P.Tuğlacı, Osmanlı Şehirleri, İstanbul, 1985, s.32.; Y.Halaçoğlu, "Ardahan" Maddesi, DİA, III, İstanbul, s.350.

Dikdörtgen planlı camiler Ardahan Merkez Mevlid Efendi Cami, Müderris İbrahim Efendi Camii'dir. Ardahan Merkez Mevlid Efendi Camii dikdörtgen planlı ve düz damlıdır. Kiliseden camiye çevrilen caminin son zamanlarda üst örtüsü yapılan onarımlarla tamamen değiştirilmiştir.

Ardahan'da dikdörtgen Planlı Camilerden örnek; üç ahşap kirişle destekli düz tavan örtülü Müderris İbrahim Efendi Camii'dir. Bu örtü sistemi yöresel bir örtü sistemidir.

Kare planlı ve tek kubbeli plan düzenlemesiyle Derviş Bey Cami Ardahan'daki camiler arasında tektir. Yapıyı örten kubbede basık ve 4 m. çapındadır. Camiye sonradan eklenen ve üstü kapalı son cemaat yeri bulunur.

Ardahan camilerinin içinde Üç nefli ve bazilikal planlı tek cami Gölbelen Köyü Kilise- Camidir. Bu cami kiliseden camiye çevrilmiştir. Üç nefli ve nefler birbirinden bağımsız altı paye ile ayrılmaktadır. Caminin orta nefi üç kubbe ile örtülüdür. Yan neflerin üstleri ise beşik tonozludur.

4.1.2. KALELERDE

Ardahan ve çevresinde çok sayıda kale bulunmaktadır. Kalelerin çoğunun ilk inşa evreleri ve kesin tarihleri bulunmamaktadır. Ancak gerek konumları ve gerekse mimari özelliklerine bakılarak bu kalelerin Urartu'lara ait olduğu anlaşılmaktadır. Ancak yörenin Urartulardan sonra sırasıyla Med, Pers, Roma, Sasani, İlhanlı, Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Osmanlı gibi çeşitli uygarlıkların yaşam alanlarına sahip olması, kalelerinde bir bakım onarım ve eklemeler görmesine neden olmuştur. Bu nedenle bu kalelerin plan ve mimarilerinde bir takım değişikliklerin meydana gelmesine sebep olmuştur. Ardahan bölgesi kaleleri genelde iki vadinin kesiştiği sarp ve kayalık yerlere inşa edilmişlerdir. Bu kaleler bulundukları konum itibarı ile suya yakın yerlere kurulmuştur. Kaleler içinde su sarnıçları ve suya inen gizli su yollarının yaygın olduğu görülmektedir. Ardahan ve çevresinde kaynaklarda 17 kalenin varlığında bahsetmektedir. Ancak bu kalelerden Ardahan Kalesi, Şeytan Kalesini inceleme imkanı bulduk. Öbür kalelerin, zamanla yıkıldığı ve günümüze ulaşmadığı için inceleme imkanına sahip olmadım.

Ardahan Kalesi dikdörtgen plan düzeni esas alınarak yapılmıştır. Giriş kapısının iki yanı kare planlı kulelerle desteklenmiştir. Dikdörtgen oluşturan sur duvarları kare tabanlı ve çokgen planlı kulelerle desteklenmektedir. Kuleler ve sur duvarlarının üstleri dendanlarla teşkilatlandırılmıştır.

Şeytan Kalesi dikdörtgen plan tertibinde kurulmuştur. Kalenin ana girişi diğer kaleden farklı ve küçük tutulmuştur. Bir insanın eğilerek geçebileceği kadar alçak ve dar bir kapısı bulunur. Kale surları üç silindirik burç ve bir oval burçla desteklenmektedir.

4.1.3. TABYALARDA

XIX. yüzyıldan itibaren kalelerin önemini kaybetmesiyle birlikte şehirlerin güvenliğini sağlamak amacıyla şehre hakim ve yüksek yerlere tabya denilen yapılar inşa edilmiştir. Osmanlı Devleti sınırları içinde de boğazlarda ve sınırlarda bu tür yapılara ihtiyaç duyulmaya başlanmış ve bu nedenle Erzurum, Kars ve Ardahan'da yeni savunma merkezleri olan tabyalar inşa edilmiştir. Ardahan ve çevresinde şehre ve önemli geçiş yollarına hakim noktalara bu tür yapılar inşa edilmiştir. Şehre ve Ardahan Kalesi'ne hakim bu tabyalardan Ramazan, Emiroğlu, Senger, Kaz, Kayabaşı, Ahali ve Düz Tabyalarını sayabiliriz. Bu tabyalar 1877-1878 Osmanlı –Rus Savaşı'nda şehrin güvenliği açısından önemli rol üstlenmiştir. Bu tabyalardan günümüze sadece harap vaziyetteki Ramazan Tabyası kalmıştır.

Ramazan Tabyası “ U” plan tertibinde kurulmuştur. Doğu ve batı ucunda üçer, kuzey yönünde ise altı hücre bulunmaktadır. Bu hücrelerin üstü beşik tonoz ile örtülüdür. Beşik tonozların iç kısımlarının tamamı sıvalıdır. Hücrelerin tamamı toprak altındadır.

4.1.4 EVLER VE KONAKLAR

Ardahan ve çevresinde özgün mimarisiyle karşımıza çıkan evler ve konaklar yörenin dikkat çeken sivil mimarlık örneklerindendir.

Kaynaklarda Ardahan yöresindeki pek çok ev ve konaktan bahsedilse de günümüze gelebilen evlerin sayısı bir elin parmaklarını geçmez fırsat bulup incelediğimiz evler Yukarı Canbaz Köyü İsmail Ağa Konağı, Celal Çelik Evi, Akkuşun Binası, Kongre Binası, Abdullah Öğüt Evi, Kamil Ağa Konağı ve Dursun Soylu Evi'dir. Bu Evlerden Akkuşun Binası ve Yukarı Canbaz Köyü İsmail Ağa Konağı dışındakiler dikdörtgen planlıdır. Bu evler dikdörtgen planlı ahşap kirişlerle desteklenmiş düz damlıdır.

Akkuşun Binası ise “ U” plan tertibinde kurulmuş olup düz damlıdır. Mülkiyet sahiplerinin izin vermemesinden dolayı içine giremediğimizden evin tavanı hakkında bir bilgiye sahip olamadık.

Yukarı Canbaz Köyü İsmail Ağa Konağı misafir odası, aşhane, ahır ve samanlık gibi çeşitli birimlerden oluştuğu ve bu birimlerin kompleks bir biçimde birbiriyle bağlantılı olduğu anlaşılmaktadır.

Konak; Dıştan bir arabanın garaj yerinin kapısı olduğu bir görünüm vermektedir. Bu kapıdan girdikten sonra kompleksin dikdörtgen bir plan tertibinde yapıldığı anlaşılmaktadır. Ancak asıl konağın olduğu alan tek başına değerlendirilse konak kare planlı bir yapı olarak ele alınır. Kompleksin bölgenin diğer yapılarında olduğu gibi üstü kirişlerle destekli ve düz damlıdır.

4.2. YAPI ELEMANLARI

4.2.1. MİMARİ ELEMANLAR

4.2.1.1. CEPHE DÜZENLEMELERİ

İncelediğimiz mimari eserlerin cepheleri, kullanılan taş malzemenin ağır etkisinden dolayı, Gölbelen Köyü Kilise- Cami, İsmail Ağa Konağı, Akkuşun Binası, Abdullah Öğüt Evi ve Kongre Binası dışındaki yapıların dış cephelerinde süslemeye ve hareketlilik katacak herhangi bir unsura yer verilmediği için oldukça sadedir.

Camilerin cephelerinde genellikle düz lentolu pencere açıklıkları görülmektedir. Ardahan Merkez Mevlid Efendi Camii, Derviş Bey camii'nde kare formlu pencereler, Gölbelen Köyü Kilise-Camii'nde sivri kemer formlu, Müderris İbrahim efendi Camii'nde ise mazgal pencereler görülmektedir.

Ardahan Merkez Mevlid Efendi Camii, Derviş Bey Camii ve Müderris İbrahim bey camileri beden duvarlarının üst kısımlarında taş korniş yapıların tamamını çepeçepre dolanmaktadır.

Camilerin cephe düzenlemelerinde önemli bir eleman da son cemaat yerleridir. Ardahan Camilerinde son cemaat yeri bulunmamaktadır. Derviş Bey Camii'nde son cemaat yeri görünse de burası camii'ye sonradan eklenmiştir.

Giriş kapıları cephe düzenlemelerinde önemli bir unsurdur. İncelemiş olduğumuz camilerde giriş kapısı genellikle kuzey cephededir. Ardahan Merkez Mevlid Efendi

Camii giriş kapısı Kuzey cephede ve yuvarlak kemerlidir(Resim:2). Müderris İbrahim Efendi Cami kapısı kuzeyden ve yarım yuvarlak giriş açıklığı kemeri, iki yandan yüzeyden ileri taşkın düzgün kesme taş konsollara oturur(Resim: 4) Derviş Bey Cami giriş kapısı da yuvarlak kemerli ve dikine kaval yivli silmelerle desteklenmiştir(Resim:5). Gölbelen Köyü Kilise- Camii doğu cephede, Apsisin sağında ve solunda iki niş bulunur. Bu nişlere bir insan maskı işlenmiştir(Resim:23).

Kalelerin dış cephelerinde giriş kapısı dışında herhangi bir kademeli, görünüm bulunmamaktadır. Şeytan kalesi giriş kapısında da herhangi bir süslemeye yer yerilmemiştir. Ardahan Kalesi giriş kapısı ise eyvan tarzında ve yüksek sivri bir kemerle belirlenmiştir.

Ramazan Tabyası toprak altında olduğu için cephe süslemeleri hakkında bilgiye sahip değiliz.

Sivil mimari örnekleri olan evler ve konaklarda da Kongre Binası, Akkuşun Binası Abdullah Öğüt evi ve Kamil Ağa konağı dışında pek bir süslemeli görünüm bulunmamaktadır.

Kamil Ağa Konağı güneybatı pencerenin kilit taşının üstünde asık suratlı, çatık kaşlı bir insan maskı işlenmiştir(Resim:76). Pencerelevler sivri kemer formludur.

Akkuşun Binası cephelerinin pencere kilit taşlarında bitkisel motifli süslemeler bulunur(Resim: 59-60).

Abdullah Öğüt Evi'nin giriş kapısı alınlığında ağaç motifi işlenmiştir(Resim:64)

Hamşioğlu Rasim Bey Konağı (Kongre Binası pencereleri dikdörtgen formludur. Cephede yer alan pencerelerin düz atkı taşlarının kilit taşları dışa taşıntı yapmakta ve üçlü yaprak motifiyle bezelidirler(Resim: 67).

4.2.1.2. MİNARELER

İslam Sanatı'nda ezanı daha geniş çevreye duyurabilme amacı minareler ortaya çıkmıştır. Çeşitli arayışlar sonunda minare mimari bir eleman olarak mescitlerin yanında yer almıştır. Cephelerin akışını sınırlamak, yapıya yücelik mefhumu kazandırmak gibi mimariyi tamamlayıcı bir görev yanında İslam şehirciliğin sembolü haline gelmiştir. İslam Mimarisi'nde ilk örnekleri VII. y.y da Emeviler'de ortaya çıkan minareler zamanla çeşitli bölgelerde değişik formlarda gelişmiş ve Anadolu Türk Mimarisi'nde de sevilerek kullanılmıştır⁶⁹.

Ardahan'da incelediğimiz camilerden sadece üçünde minare bulunmaktadır. Fakat Bunlardan Derviş Bey Camii minaresi orijinal iken Ardahan Mevlid Efendi Camii ve Gölbelen Köyü Kilise-Camii minareleri günümüz eserleridir. Derviş Bey Camii minaresi taş malzemelidir. Kübik bir kaide üzerinde tek şerefeli silindirik gövde, petek ve külahtan oluşmaktadır. Minare tamamen sade görünümlüdür.

4.2.1.3. MİHRAPLAR

İslam'da, cemaatle kılınan namazlarda, kibleyi ve imamın bulunacağı yeri gösteren mihrap, ilk dönemlerde itibaren dini mimaride yer almış olup, başlangıçta renkli bir çizgi, dikili taş veya basit levhalar şeklinde karşımıza çıkmaktadır. VIII. yy. dan sonra Emeviler'le birlikte, duvar içine yerleştirilen niş şeklini almış, zamanla şekil ve kompozisyon bakımından camide ilk göze çarpan elemanlardan biri haline gelmiştir⁷⁰.

Ardahan Camilerinin tamamında taş mihraplar kullanılmıştır. Bu mihraplardan sadece Müderris İbrahim Efendi Camii'sindekiorjinaldır. Öbürleri sonradan yapılan onarım ve restorasyonlar sırasında orjinallliğini tamamen kaybetmişlerdir. Müderris İbrahim Efendi Camii Mihrabı Kible duvarının ortasında olup mihrap nişi, 7-8 cm. kadar profilli bir biçimde ileri taşırılmış olup, mihrap çerçevesi sütuncesiz olup, yarım yuvarlak nişten ibarettir. Bu çerçeve, üç kaval yivli silmeden meydana gelmektedir. Nişin üstündeki kavsara ise, on iki yuvarlak silmenin daraltmasıyla oluşmuştur.

⁶⁹ A. ULUÇAM; Irak Selçukluları Ve Atabekler Döneminde Kalan Tuğla Minareler, Sosyal Bilimler Dergisi I.1. Van, 1990, s. 33-41.

⁷⁰ Ö. Bakırer, Anadolu Mihraplar, Ankara, 1976.

4.2.1.4. MİNBERLER

Cuma ve Bayram namazlarının kılındığı camilerin önemli elemanlarından biri olan minber, yapılarda ekseriyetli mihrabın yanına bazen de mihrabın sağındaki köşeye, kible duvarına yapıştırılan özgün yapılardır.

Ardahan'daki Camiilerden Müderris İbrahim Efendi Camii'si hariç öbür üç camide minber bulunur. Bu minberlerin tamamı ahşap olup camilere sonradan eklenmiştir.

4.2.1.5. MAHFİLLER

Camilerde, sultan, emir vali gibi devletin ileri gelenlerinin emin bir şekilde ibadet yapabilmesi ve belirli zamanlarda kadınların namaz kılabilmeleri ve ek mekan kazanmak amacıyla; genellikle ikinci katlarda bulunan bölümlere mahfie veya mahfel denilmektedir. İslam mimarisinde, özellikle İstanbul ve Anadolu camilerinde sevilerek kullanılmıştır.

Günümüzde Müderris Efendi Camisi dışında diğerlerinin mahfilleri bulunmaktadır. Ancak bu mahfillerin hiçbirisi orijinal değildir. Gerek restorasyongerekse yapılan onarımlarla orjinallikleri bozulmuştur.

4.3. SÜSLEME

Bir yüzeyi estetik açıdan daha etkileyici kılmak amacıyla üzerinde yapılan her türlü bezeme olarak tarif edilen süsleme, eski dönemlerden beri çeşitli malzemelerde hem kültürün kendi gelenekleri ve inançları doğrultusunda uygulana gelmiştir⁷¹

Ardahan'daki mimari eserlerde görülen süslemeler taş malzeme ile ahşap malzeme üzerine işlenmişlerdir. Süsleme grupları olarak bitkisel ve geometrik süslemelerle yazılar görünmektedir.

⁷¹ S. Mülâyim, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Dergisi, III, 1983, s., 97-114; S. Ögel, Anadolu Selçukluların Taş tezyinatı, 1987, s, 115.

4.3.1. BİTKİSEL VE GEOMETRİK SÜSLEMELER

Bitkisel ve geometrik süsleme değişik kültür ortamlarında çeşitli örnekleriyle sevilerek kullanılmıştır⁷².

Ardahanda'ki mimari eserlerde geometrik ve bitkisel bezeme yoğun bir şekilde görülmektedir. Taş ve ahşap malzeme üzerine kabartma veya kazıma tekniği ile işlenmiştir. Bitkisel ve geometrik motifler giriş kapılarında, cephelerde, iç mekanda, mihraplarda ve nişlerde görülmektedir.

Ardahan'daki mimari eserler içinde camiler grubunda en yoğun süsleme Müderris İbrahim Efendi Camiisi'nde, Evler ve Konaklar Bölümünde Yukarı Canbaz Köyü İsmail Ağa Konağında görülür. Kale ve tabyalarda herhangi bir süslemeye yer verilmemiştir. Müderris İbrahim Efendi Camii İç mekan duvarlarında panolar halinde kalem işi süslemeler görülmektedir. Bu kalem işi süslemeler genellikle bir vazodan çıkan çiçek demetleri ve bir hayat ağacı şeklindedir. Ayrıca cami ahşap tavanının içinde ahşap malzeme ile sekiz kollu yıldız bulunmaktadır. Derviş Bey Camisinde ise basık kemerli ahşap tavanında sivilize olmuş bitkisel motifler yer almaktadır. Gölbelen Köyü Kilise-Cami kubbelerinde kalem işi süslemelere yer verilmiştir. Bu süslemeler çiçek yapraklarıdır. Ayrıca camide bulan paye başlıklarında ise koç başı, volütlü ve yastık biçiminde bir düzenleme görülmektedir. Ayrıca caminin doğu cephesinde bulunan apsisin doğu uçundaki nişin alınlığında güneş ışınlarının içinde bir koç boynuzlu insan maskı bulunur.

Ardahan sivil mimari örnekleri olan evler ve konaklar kendilerine has bir süsleme üslubuna sahiptirler. Dursun Soylu Evi süslemesiz ve sade bir görünüme sahiptir. Abdullah Ögüt evi giriş kapısının alınlığında bir hayat ağacı motifi bulunmaktadır. Bu süsleme taş malzeme üzerine kazıma tekniği ile yapılmıştır. Kamil Ağa Konağı güneybatı cephesi pencere alınlığının kilit taşına ise asık suratlı bir insan maskı işlenmiştir.

⁷² S. Mülâyim, Anadolu Türk Mimarisi'nde Geometrik süslemeler, 1982, s. 61.

Yukarı Canbaz Köyü İsmail Ağa Konağı İç mekanında misafir odasının giriş alınlığında bitkisel motifli süslemeye yer verilmiştir. Misafir odası ile aralık odasını birbirinden ayıran ahşap duvarın üzerinde ise geometrik bir bordür bulunmaktadır. Bu bordür ahşap üzerine kazıma tekniği ile yapılmıştır. Misafir odasındaki ahşap tavanlı odanın tavanında yine ahşap malzemelerde bitkisel motifli çarkıfelek fotifi işlenmiştir. Kompleks şeklinde birbirine bağlı bir şekilde yer alan konakta ahır bölümünde ahşap malzemeyle at figürleri bulunmaktadır.

Hamşioğlu Rasim Bey Konağı (Kongre Binası) Dış cephesinde pencere alınlığında düz atkı taşlarında üçlü yaprak motifleri bulunur. Yapının iç cephesi duvarlarında panolar halinde süslemeye yer verilmiştir. Ayrıca binada bulunan bir odanın tavanında alçı üzerine bitkisel motiflerden yapılmış süslemelere yer verilmiştir. Hol kısmının tavanı baştan başa kalem işi süslemelerle bezemelidir. Bu bezemelerde dört yapraklı yonca dan dört yöne iç içe palmetlerle genişleyen kompozisyonda paleti oluşturan konturlar Rumilerle sonlandırılmıştır.

Akkuşun Binası cephesini hareketlendiren pencerelerin alınlığında taş malzeme üzerine kazıma tekniğiyle bitkisel motifler çizilmiştir.

4.3.2. YAZI

Yazı, başlıbaşına bir sanat olduğu gibi dekoratif sanatların zenginleştirilmesinde ve mimari abidelerde çok büyük bir rol oynamıştır. Türkler Müslüman olduktan sonra ArapHarflerini estetik bir yazı halinde kullanmışlardır. Yazı sanatı Kuran ve Hadisler'den seçilen çeşitli mesajların yanında kitabelerde de kullanılmıştır. Ardahan'daki mimari eserlerde yazı sanatı sadece kitabelerde kullanılmıştır. Yapılarda Evler ve konaklar dışında yazı ahşap üzerine kullanılmıştır. Evlerde ve konaklardan bazılarında ahşap üzerinde görülür. Bu yazılar kazıma tekniği ile yapılmıştır.

4.4 MALZEME VE TEKNİK

Ardahan'da incelemiş olduğumuz mimari eserlerde düzgün kesme taş başta olmak üzere moloz taş, ve ahşap malzeme kullanılmıştır

Ardahan şehir merkezinde ve ilçelerinde bulunan sivil mimari örneklerde duvarlar düzgün kesme ve moloz taş, aralarında horasan harcı kullanılmıştır. Yapıların üst örtüleri ise tamamen ahşap malzeme ile kaplanmıştır.

Ardahan Kalesi'nde, Şeytan Kalesi duvarları düzgün kesme taş, duvar araları moloz taş beden duvarlarında ise ahşap girişler kullanılmıştır. Ramazan tabyası duvarları tamamen moloz taştan olup, harç olarak da horasan harcı kullanılmıştır.

Ardahan Mevlid Efendi Cami, Müderris İbrahim Efendi Cami, Derviş Bey Cami ve Gölbelen Köyü Kilise-Cami duvarlarında tamamen düzgün kesme taş, Müderris İbrahim Efendi Camii ile Derviş Bey Camii örtüsünde ise ahşap malzeme kullanılmıştır.

5. SONUÇ

Ardahan ve çevresi, tarihin en eski dönemlerinden itibaren çeşitli kavimler ve topluluklar tarafından yerleşim yeri olarak kullanılmıştır. Bölgede ilk yerleşimin M.Ö. IV. yy. dayanmaktadır. Yöredeki yüzey araştırmalar sırasında Çıldır Gölü içindeki Akçakale Adası'ndeki prehistorik yerleşim, Tunç Çağı'ndan ve Millattan Önceki asırlardan beri bu bölgenin yerleşim yeri olarak kullanıldığını göstermektedir. Yine aynı şekilde Damal'a bağlı Burmadere eski yerleşimi gibi arkeolojik alanlarda ele geçirilen buluntular, bölge tarihinin Tunç Çağı'na kadar uzandığını gösteren bulgulardır. Çıldır İlçesi'ne bağlı Taşköprü Köyü'nde yer alan kaya döşeme köprü ve çivi yazılı kitabe, Ardahan ve Kars çevresindeki Urartu hakimiyetini kanıtlayacak en önemli delillerdendir. Urartular'dan sonra sırasıyla Med, Pers, Roma, Sasani, Selçuklu, İlhanlı, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Safavi ve Osmanlı gibi çeşitli uygarlıklara sahne olmuştur.

Ardahan bölgesi bu dönemlerde başta cami olmak üzere kale, tabya, köprü, çeşme, türbe, evler ve konaklar gibi çeşitli mimari eserlerle Ardahan bölgesi donatılmıştır.

Ne yazık ki savaşlar, doğal afetler, iç karışıklıklar, ve bilinçli- bilinçsiz yıkımlar yüzünden bu yapıların büyük bir kısmı günümüze gelememiştir. Ayakta kalan yapıların bazıları da çeşitli tamir ve yenilemeler sonucunda mimari özelliklerinin bir kısmını yitirmişlerdir.

Ardahan merkezinde ve çevresindeki mimari anıtlardan dört cami, iki kale, bir tabya, yedi ev- konak günümüze ulaşabilmiştir. Bu eserler daha çok merkezde ve Çıldır ilçesinde yoğunlaşmaktadır.

Araştırmalar göstermiştir ki, Ardahan ve çevresinde çok sayıda cami bulunmaktadır. Sadece Çıldır ve çevresinde XIX. Yüzyılda 240 caminin varlığı tarihi kaynaklarda geçmektedir. Ancak bugün Çıldır'da taşına bile rastlanmayan be eserlerden, Ardahan ve çevresinde ise sadece birkaç örnek günümüze gelebilmiştir

Camilerde plan düzenlemesi bakımından yeni denemeler uygulanmamıştır. Türk mimarisinde görülen cami plan şemaları yöresel etkilerle beraber değerlendirilmemiştir. Ardahan Camileri plan şemaları bakımında farklılıklar gösterirler. Ardahan'da üç çeşit

camii planı görülmektedir. Bu camilerde dikdörtgen, kare ile üç nefli ve bazilikal planlar uygulanmıştır.

Dikdörtgen planlı camiler Ardahan Merkez Mevlid Efendi Camii, Müderris İbrahim Efendi Camii'dir. Ardahan Merkez Mevlid Efendi Camii dikdörtgen planlı ve düz damlıdır.

Ardahan'da dikdörtgen Planlı Camilerden örnek; üç ahşap kirişle destekli düz tavan örtülü Müderris İbrahim Efendi Camii'dir. Bu örtü sistemi yöresel bir örtü sistemidir.

Kare planlı ve tek kubbeli plan düzenlemesiyle Derviş Bey Camii Ardahan'daki camiler arasında tektir. Yapıyı örten kubbe basık ve 4 m. çapındadır.

Ardahan camilerinin içinde üç nefli ve bazilikal planlı tek camii Gölbelen Köyü Kilise- Camiidir. Üç nefli ve nefler birbirinden bağımsız altı paye ile ayrılmaktadır. Caminin orta nefi üç kubbe ile örtülüdür. Yan neflerin üstleri ise beşik tonozludur.

Ardahan camilerinde Müderris İbrahim Efendi Camii hariç diğerlerinde minare bulunmaktadır.

Çeşitli kaynaklarda Ardahan ve çevresinde 17 kalenin varlığından bahsetmektedir. Ancak bu kalelerden Ardahan Kalesi, Şeytan Kalesini inceleme imkanı bulduk. Öbür kalelerin zamanla yıkıldığı ve günümüze ulaşmadığı için inceleme imkanına sahip olamadım. Ardahan Kalesi dikdörtgen plan düzenlemelidir. Şeytan Kalesi de dikdörtgen planlıdır. Kale sarp ve kayalık bir alana kurulmuştur.

XIX. yüzyıldan itibaren kalelerin önemini kaybetmesiyle birlikte şehirlerin güvenliğini sağlamak amacıyla şehre hakim ve yüksek yerlere tabya denilen yapılar inşa edilmiştir. Kaynaklarda yedi tabya ismi geçmektedir. Bu tabyalar, Ramazan, Emiroğlu, Senger, Kaz, Kayabaşı, Ahali ve Düz Tabyalarını sayabiliriz. Bu tabyalar 1877-1878 Osmanlı –Rus Savaşı'nda şehrin güvenliği açısından önemli rol üstlenmiştir. Bu tabyalardan günümüze sadece harap vaziyetteki Ramazan Tabyası kalmıştır.

Ramazan Tabyası “ U” plan tertibinde kurulmuştur. Tabyalardaki hücrelerin üstü beşik tonoz ile örtülüdür.

Kaynaklarda Ardahan yöresindeki pek çok ev ve konaktan bahsedilse de günümüze gelebilen evlerin sayısı bir elin parmaklarını geçmez fırsat bulup incelediğimiz evler Yukarı Canbaz Köyü İsmail Ağa Konağı, Celal Çelik Evi, Akkuşun Binası, Kongre Binası, Abdullah Öğüt Evi, Kamil Ağa Konağı ve Dursun Soylu Evi'dir. Bu Evlerden

Akkuşun Binası ve Yukarı Canbaz Köyü İsmail Ağa Konağı dışındakiler dikdörtgen planlıdır. Bu evler dikdörtgen planlı, ahşap kirişlerle desteklenmiş, düz damlıdır.

Akkuşun Binası ise “U” plan tertibinde kurulmuş olup düz damlıdır.

Yukarı Canbaz Köyü İsmail Ağa Konağı misafir odası, aşhane, ahır ve samanlık gibi çeşitli birimlerden oluştuğu ve bu birimlerin kompleks bir biçimde birbiriyle bağlantılı olduğu anlaşılmaktadır. Konak bölümünün kendisi dikdörtgen planlı, kompleks ise kare planlıdır.

Yapılarda düzgün kesme taş malzeme başta olmak üzere, moloz taş, bazalt taşı ve ahşap malzeme kullanılmıştır. Örtü sisteminde kubbe ve tonoz hakimdir. Yöresel özellik olarak ahşap kiriş destekli düz toprak damlarda görülmektedir. Hatta evlerin tamamı bu özelliği barındırır. Bütün mihraplar yarım daire planlı nişlerden oluşur. Camilerdeki minberler orijinal olmayıp günümüz eserleridir. Soğuk iklim yüzünde yapılarda az ve küçük pencereler açıldığından iç mekanlarda loş ve kasvetli bir ortam oluşmuştur.

Mimari eserler süsleme açısından oldukça zenginler. Süslemeler taş ve ahşap malzeme üzerine yapılmıştır. Kongre Binası oda tavanında ise alçı malzeme üzerine bitkisel motifler işlenmiştir. Mimari yapılarda yapılan süslemeler genellikle bitkisel ve geometrik süslemelerdir. Camiler arasında en çok süsleme Müderris İbrahim Efendi Camii’nde görülür. Kalelerde ve Tabyada süslemeye yer verilmemiştir. Evlerin neredeyse tamamında gerek dış cephede gerekse iç mekanda süslemeye yer verilmiştir. Araştırmalar sırasında tespit ederek tanıtmaya çalıştığımız bu örnekler Ardahan ve çevresinin zengin bir tarih ve kültürel geçmişe sahip olduğunu göstermektedir. Özellikle Kafkas ile Anadolu arasında coğrafi bakımında bir geçiş vazifesi üstlenen bölge, bu konumuyla çeşitli uygarlıkların gelip geçtikleri, geçerken de silinemeyecek tarihi ve kültürel izler bıraktıkları bir alan olmuştur. Zamana tanıklık eden bu mimari örneklerle sahip çıkıp onarımlarını yapmasak tarihe olan tanıklıklarını kısa bir süre içinde kaybedecekler.

Müderris İbrahim Efendi Cami ve Sivil mimarlık Örnekleri olan evler ve konaklar orijinalliklerini kaybetmemişlerdir. Evler ve konaklar Türk ahşap süslemeciliği açısından önemlidirler. Caminin ve evlerin biran önce restorasyon projeleri yapıp onarımları yapıldıktan sonra caminin ibadethaneye açılması ve evlerin müze yapılarak halkın

hizmetine açılması gerekmektedir. Aksi halde cami nemden ve havasızlıktan evler ve konaklar ise ilgisizlikten bilim dünyasına kazandırılmadan ortadan yıkılıp kaybolacaklardır.

6. ÖZET

HARUN, Çetin, Ardahan Ve İlçelerinde Ortaçağ Ve Sonrası Türk İslam Mimarisi. Yüksek Lisans Tezi, Van, 2018

“ Ardahan Ve İlçelerinde Ortaçağ Ve Sonrası Türk İslam Mimarisi” Konulu Yüksek Lisan Tezi Kapsamında Ardahan ve İlçelerinde 4 Cami, 2 Kale, 1 Tabya ve 7 sivil mimari örnekleri olan evler ve konaklar tespit edilip incelenmiştir. Camilerin ikisinde Kitabe olup ikisinde ise kitabe mevcut değildir. Ayrıca camilerden ikisi kiliseden camiye çevrilmiştir. Camiye çevrilen kiliselerden birinin iç dizaynıtamamen değiştirilmişken birisine sadece mihrap eklenmiş olup fazla bir değişiklik yapılmamıştır. Camilerden üçü dikdörtgen planlı, birisi ise bazilikal plan tipli ve üç neflidir. Camilerde sadece birinin iç kısmında bir niş içine alınmış çeşme ve çeşme kornası bulunur. Camilerden üçünün onarım ve restorasyonu yapılmışken , birisinde herhangi bir onarım ve restorasyon görmemiştir. Bundan dolayı da bu caminin süslemelerinin tamamı orijinal haliyle günümüze gelebilmiştir. Sadece bu caminin beden duvarlarında kalem işi süsleme bulunur. Ayrıca sadece bu caminin mihrabı günümüzde orijinal kalmıştır.

Kalelerden birinde inşa kitabesi bulunurken birinde inşa kitabesi bulunmaz. Kalelerin ilk inşa evresi tam olarak bilinmez. Ancak gerek konumları gerek içindeki su sarnıçları ve suya inen gizli su yollarının bulunması ve gerekse mimari özellikleri bakımında Urartu Döneminde kaldıkları tahmin edilir.

Tabyanın “ U” planında inşa edilmiştir. İnşa tarihi tam olarak bilinmemekte, ancak tabyanın 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’ndan önce yapıldığı tahmin edilir. Tabyaların XIX. yüzyılda kalelerin önemini kaybetmeye başlamasından sonra yapımına başlanmıştır.

Sivil mimari örneklerinden olan evler ve konakların birisi hariç altısında inşa kitabesi bulunur. En eski Konak 1794 yılında inşa edilmiştir. Evlerin neredeyse tamamı dikdörtgen planlıdır. Üç ev ve konak dışında ev sahibinin izin vermemesinden dolayı içeriye girip inceleme imkanı bulamadık. Ancak içine girip incelediğimiz evlerin iç mimarisinde ahşap süslemeciliği ve kalem işi süslemeciliği açısından önemlidir.

Süsleme açısından en önemli bölüm evlerin ve konakların tavan kısımlarıydı. Evlerin tavan kısımlarında bitkisel motifli çarkıfelek bulunur. Evlerin neredeyse tamamında “peç ısınma sistemiyle” ısınma sağlanmaktadır. Sadece bir konakta bitkisel motifli alçı süslemeye rastladık.

Yapıların tamamında taş ve ahşap malzeme kullanılmıştır.

ANAHTAR KELİMELEER

1. Ardahan
2. Çıldır
3. Posof
4. Hanak
5. Göle
6. Damal
7. Cami
8. Kale
9. Tabya
10. Konak
11. Ev

7.ABSTRACT

Within Master Degree thesis “Ardahan ve İlçelerinde Ortaçağ ve Sonrası Türk İslam Mimarisi” there is research 4 Mosques, 2 Castles, 1 Bastion and 7 samples of the civil architectures such as mansions and houses.

According to this research; while two of mosques have got an epigraph there is no epigraph on the other two mosques. And two of the mosques turned into mosque from church. One of the mosques turned into from church interior design completely changed also and the other one just mihrab added. One of the mosque has got rectangular plan and the other three has got basilica plan type nave. Just only on mosque there is a fountain with tub which inside the niche. There of mosques restored and renovated but at last mosque there is no restoration or renovation. Because of this situation mosque's original ornaments have kept until today. In this mosque's interior walls are stenciled decorations. And this mosque's mihrab is original.

There is a construction epigraph of castle but the other not. It is not clear to timeline of castles but due to their location, water builds, saved secret tunnel to water source and architectural specifications, probably castle is dated to Urartian Age.

Bastion built with “U” plan. It is not clear to date of build but maybe it built before 1877-1878 Ottoman-Russian War. Construction of the bastions started after lost its importance of the castles after XIX. Century.

The six build like mansions and houses which represent to civil architect have got a construction epigraph but one sample is not has an epigraph. Oldest mansion has built in 1794. almost

the mansions have got rectangular plan. We couldn't make research expect three mansions and houses because of the unperturbed of their owners. But as we can see from the samples wood carving and stenciled decorations are really important for interior design. The most important part of the ornaments on the ceiling. On the ceiling there are floral ornamented Wheel of fortune. Almost the mansions' sheathing system is also known as “peç” We can see floral plaster ornament only on mansion. Construction material of mansion and houses are wood and Stone.

KEY WORDS

- 1.Ardahan
- 2.Çıldır
- 3.Posof
- 4.Hanak
- 5.Göle
- 6.Damal
- 7.Mosque
- 8.Castle
- 9.Bastion
- 10.Mansion
- 11.House

8. KAYNAKLAR

ABABAY, Feridun. Çıldır Tarihi, Ankara 1987

AFİF, Erzen. Doğu Anadolu ve Urartular, Ankara 1986

AKURGAL, Ekrem, Anadolu Uygarlıkları, İstanbul 1990

AKTEMUR, Ali, Murat; “Gürcistan Sınırında Kurt Kale”, Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi S.V, Erzurum, 1999.

AKTEMUR, Ali, Murat; “Çıldır’da Şeytan Kalesi”, Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi S.IV, Erzurum, 1998.

ALTUN, Ara, Ortaçağ Türk Mimarisinin Ana Hatları İçin Bir Özet, İstanbul, 1988

ARSEVEN, E., Celal. ”Kale”, Sanat Ansiklopedisi, MEB., C.2, İstanbul 1993

ARSEVEN, E., Celal. ”Cami”, Sanat Ansiklopedisi, MEB., C.1, İstanbul 1993

ARSEVEN, E., Celal. ”Ev”, Sanat Ansiklopedisi, MEB., C.3, İstanbul 1993

ARSEVEN, E., Celal. ”Tabya”, Sanat Ansiklopedisi, MEB., C., İstanbul 1993

ARDAHAN, Ardahan İl Kültür Ve Dayanışma Derneği yayını, Ardahan 1992.

ASLANAPA, Oktay, Türk Sanatı, İstanbul, 1984

ATALAY, İbrahim, Türkiye Coğrafyası, İzmir, 1998

AYDIN. Dünder, Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı (Kuruluş Ve Genişleme Devri 1535-1566), Ankara, 1998

BAKIRER, Ömür, Anadolu Mihrapları, Ankara, 1976.

BAYKARA, Tuncer; Anadolu’nun Tarihi coğrafyasına Giriş, I, Ankara, 1988

BAYRAM , Sadi; Sanat Tarihinde İkonografik Araştırmalar, 1993

BORAN, Ali. ” Türk Sanatında Kale Mimarisi”, Sanat Ansiklopedisi, C.7, Ankara 2002

CEZAR, Mustafa; Anadolu Öncesi Türklerde Şehir Ve Mimarlık, İstanbul, 1977

ÇETİN, KAYA, Haydar; Ardahan Tarihi, Ardahan, 1992

DOĞRU, Mehmet; Ardahan’ın Ölçek köyü Tarihi, Ankara, 1972.

DOĞRU, Mehmet; Yukarı Kür Boylarının Yer Adları Üzerine Bir Araştırma, İstanbul, 1985.

EMECEN, Feridun; “Çıldır Eyaleti”, T.D.V., İslam Ansiklopedisi, C.VIII.

ERZEN, Afif; Doğu Anadolu Ve Urartular, Ankara, 1984

Evliya, Çelebi. Seyahatname, C,2, İstanbul 2003

- EYİCE. Semavi, “*Kale*” Türk Ansiklopedisi, S.XIX, MEB, Ankara 1974
- GÖNDOĞDU,Hamza. Kaleler ve Kuleler Kenti Ardahan, Ankara 2000
- GÖNDOĞDU, Hamza; “ Kuzeydoğu Anadolu’da Kültürel Miras ve Kars Çevresi Yapıları”, Sanatsal Mozaik,S.29, İstanbul, 1998.
- HALAÇOĞLU Yusuf, ‘ ‘ Ardahan’’ Maddesi,DİA, III,İstanbul 1985
- KIRZIOĞLU, Fahrettin. Kars Tarihi,İstanbul 1953
- KIRZIOĞLU, Fahrettin, Ardahan Armağanı, Ankara, (1990)
- KIRZIOĞLU, Fahrettin, Yukarı-Kür Ve Çoruk Boylarında Kıpçakalar, Ankara, 1992.
- KIRZIOĞLU, Fahrettin, Kars İli Çevresinde Ermeni Mezalimi, Ankara, 1970.
- KIRZIOĞLU, Fahrettin, Osmanlı’ların Kafkas Ellerin Fethi, İstanbul, 1973.
- KONUKÇU, Enver. Ardahan Tarihi, Ankara 1999
- KÖKTEN,Kazım,‘ ‘Kars’ın Tarih Öncesi İlk Kısa Rapor.’’Belleten, VII., Ankara
- KÖKTEN,Kazım, ‘ ‘ Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu’da Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları.’’ Belleten, VIII, Ankara 1944.
- MÜLAYİM, Selçuk, Anadolu Türk Mimarisinde Geometrik Süslemeler, Ankara, 1982.
- ÖGEL, Semra, Anadolu Selçukluların Taş Tezyinatı, Ankara,1987.
- ÖNDER. Mehmet, Efsaneleri- Destanları- Hikayeleriyle Şehirden ŞehireAnadolu,Ankara, 1995
- ÖZDER, Mustafa, Adil; Tarihte Çıldır Atabeyleri ve Torunları, Erzurum, 1971.
- SEVGİN,Nazmi. Anadolu Kaleleri,C,1,Ankara 1960
- TUĞLACI, Pars .Osmanlı şehirleri, İstanbul 1985
- TUĞLACI, Pars . “Ardahan” mad.,Osmanlı şehirleri, İstanbul 1985
- TUĞLACI, Pars . “Çıldır” mad.,Osmanlı şehirleri, İstanbul 1985
- TURAN, Osman; Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, Ankara, 1985
- ULUÇAM, Abdüsselam, Irak Selçukluları Ve Atabekler Döneminden Kalan Tuğla Minareler, Sosyal Bilimler Dergisi I. 1. Van, 1990.
- ÜLKÜ, Osman,.Kars ve Ardahan Tabyaları, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2006

9. ÇİZİM LİSTESİ

Çizim 1. Ardahan il Haritası

Çizim 2. Müderris İbrahim Bey Camii Planı

Çizim 3. Müderris İbrahim Bey Tavan Göbeği

Çizim 4. Derviş Bey Cami Planı

Çizim 5. Derviş Bey Camii Tavan Göbeği

Çizim 6. Gölbelen Köyü Kilise- Cami Planı

Çizim 7. Gölbelen Köyü Kilise- Cami Koç Başı Maskı

Çizim 8. Ardahan Kalesi Planı

Çizim 9. Şeytan Kalesi Planı

Çizim 10 .Ramazan Tabyası Planı

Çizim 11. İsmail Ağa Konağı Misafir Odası Giriş Alınlığı

Çizim 12. Yukarı Canbaz Köyü İsmail Ağa ;Konağı Misafir Odası Tavan Göbeği

Çizim 13. Celal Çelik Evi Planı

Çizim 14. Celal Çelik Evi İnşa Kitabesi

Çizim 15. Celal Çelik Evi Çarkıfelekli Tavan Göbeği

Çizim 16. Hamşioğlu Rasim Bey Konağı (Kongre Binası) Planı

Çizim 17. Hamşioğlu Rasim Bey Konağı (Kongre Binası) Tavandaki Kalem İşi Süsleme

Çizim 18. Kamil Ağa Konağı Duvarındaki İnsan Maskı

10. RESİM LİSTESİ

Resim 1.Mevlid Efendi Camii

Resim 2.Mevlid Efendi Camii Giriş Kapısı

Resim 3. Mevlid Efendi Camii içindeki Çeşme Nişi

Resim 4. Müderris İbrahim Efendi Camii İnşa Kitabesi

Resim 5. Müderris İbrahim Efendi Camii

Resim 6. Müderris İbrahim Efendi Camii Mazgal pencereler

Resim 7. Müderris İbrahim Efendi Camii Giriş Kapısı

Resim 8. Müderris İbrahim Efendi Camii Kapı Kanatlar

Resim 9. Müderris İbrahim Efendi Camii Mihrap

Resim 10. Müderris İbrahim Efendi içerden Vazo Ve Çiçek Demetleri

Resim 11. Müderris İbrahim Efendi Camii Tavan Göbeği

Resim 12. Müderris İbrahim Efendi Camii Panolar Halindeki Kalem işi Süslemeler

Resim 13. Derviş Bey Camii İnşa Kitabeleri

Resim 14. Derviş Bey Cami

Resim 15. Derviş Bey Cami Minare

Resim 16. Derviş Bey Cami Giriş Kapısı

Resim 17. Derviş Bey Cami Mihrap

Resim 18. Derviş Bey Cami Tavanı

Resim 19. Derviş Bey Cami Tavan Göbeği

Resim 20.Derviş Bey Cami Mahfil

Resim 21.Gölbelen Köyü Kilise-Cami

Resim 22.Gölbelen Köyü Kilise-Cami Minaresi

Resim 23.Gölbelen Köyü Kilise-Cami Doğu Cephesi Koç Başlı Mask

Resim 24.Gölbelen Köyü Kilise-Cami Kubbe Kalem İşİ Süsleme

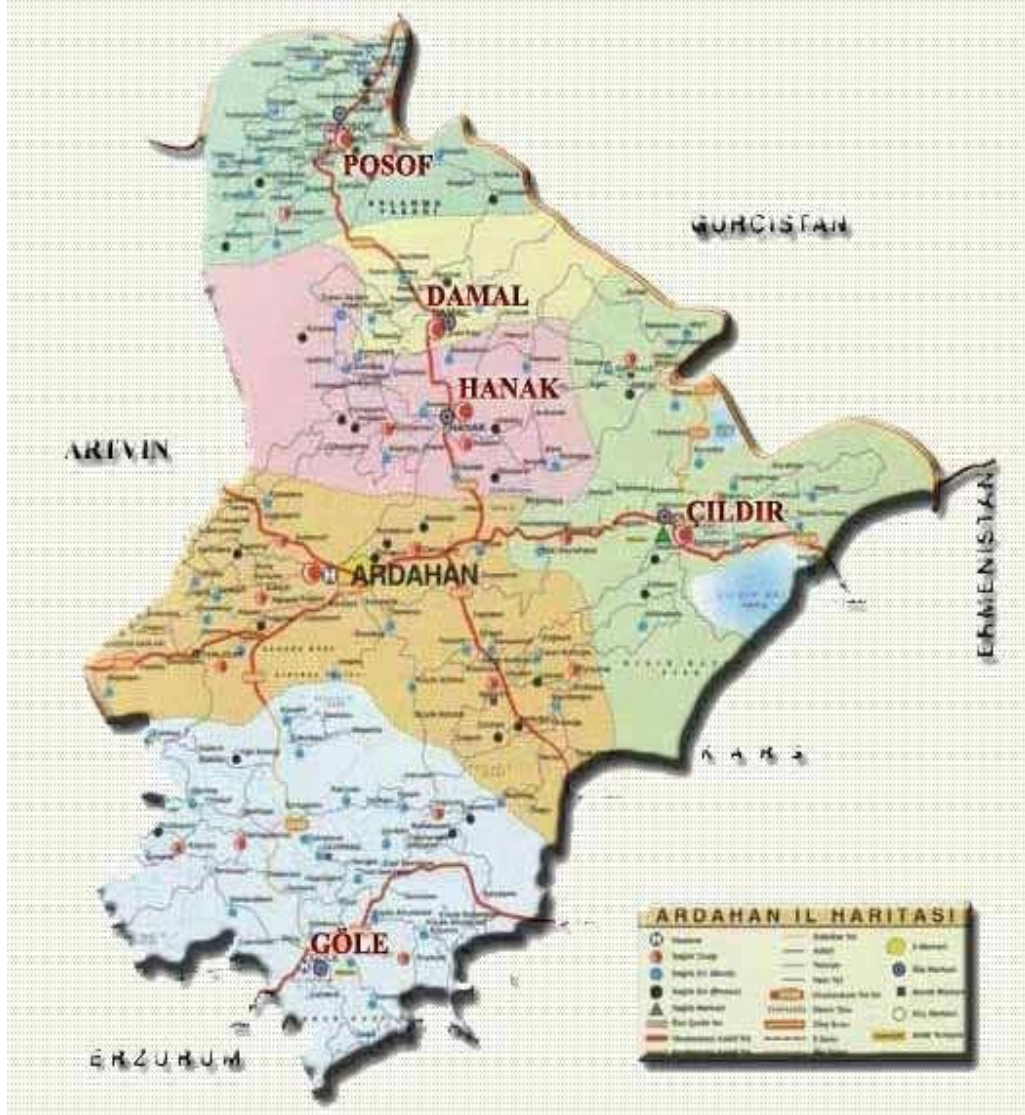
Resim 25.Gölbelen Köyü Kilise-Cami Paye Başlıkları

Resim 26.Gölbelen Köyü Kilise-Cami Doğu Taraftaki Apsis

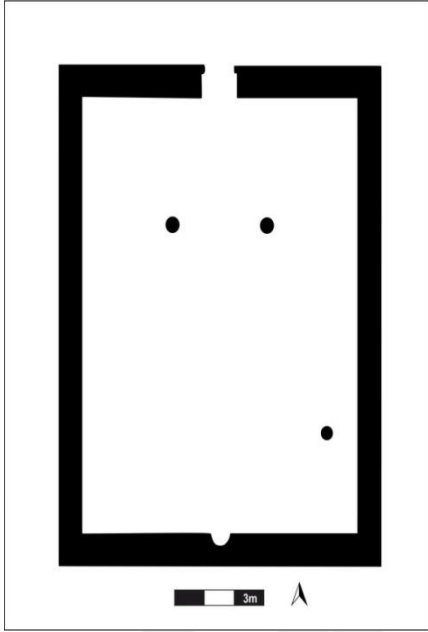
- Resim 27. Ardahan Kalesi İnşa Kitabesi
- Resim 28. Ardahan Kalesi
- Resim 29. Ardahan Kalesi Giriş Kapısı
- Resim 30. Ardahan Kalesi Kuzey Beden Duvarı
- Resim 31. Ardahan Kalesi Cami
- Resim 32. Ardahan Kalesi Cami Ve Hamam
- Resim 33. Ardahan Kalesi Dendanlar
- Resim 34. Ardahan Kalesi Batı Cephe Giriş Açıklığı
- Resim 35. Ardahan Kalesi'ndeki Kulelere Ve Burçlara Çıkışı Sağlayan Merdiven
- Resim 36. Şeytan Kalesi
- Resim 37. Şeytan Kalesi Giriş Kapısı
- Resim 38. Şeytan Kalesi Erzak Deposu
- Resim 39. Şeytan Kalesi İçindeki Su Sarnıcı
- Resim 40. Şeytan Kalesi Burçlar Üzerindeki Seğirdim Yerleri
- Resim 41. Ramazan Tabyası
- Resim 42. Ramazan Tabyası Batı Yönden Bir Görünüş
- Resim 43. Ramazan Tabyası Güney Yönden görünümü
- Resim 44. Yukarı Canbaz Köyü İsmail Ağa Konağı İnşa Kitabesi
- Resim 45. Yukarı Canbaz Köyü İsmail Ağa Konağı
- Resim 46. Yukarı Canbaz Köyü İsmail Ağa Konağı Salon Tavanı
- Resim 47. Yukarı Canbaz Köyü İsmail Ağa Konağı Mutfak
- Resim 48. Yukarı Canbaz Köyü İsmail Ağa Konağı Oturma Salonu Geometrik Bordür
- Resim 49. Yukarı Canbaz Köyü İsmail Ağa Konağı Misafir Odası Giriş Kapısı Alınlığı
- Resim 50. Yukarı Canbaz Köyü İsmail Ağa Konağı Misafir Odasının Tavanındaki Çarkıfelek Motifi
- Resim 51. Yukarı Canbaz Köyü İsmail Ağa Konağı Ahırdaki At Figürü
- Resim 52. Celal Çelik Evi İnşa Kitabesi
- Resim 53. Celal Çelik Evi
- Resim 54. Celal Çelik Evi Misafir Odasındaki yüklük Kapı Kanatları
- Resim 55. Celal Çelik Evi Misafir Odası Tavan Göbeği
- Resim 56. Akkuşun Binası İnşa Kitabesi
- Resim 57. Akkuşun Binası

- Resim 58. Akkuşun Binası Pencere Kilit Taşı
- Resim 59. Akkuşun Binası Pencere Kilit Taşı
- Resim 60. Akkuşun Binası Pencere Kilit Taşı
- Resim 61. Akkuşun Binası Pencere Kilit Taşı
- Resim 62. Abdullah Öğüt Evi İnşa Kitabesi
- Resim 63. Abdullah Öğüt Evi
- Resim 64. Abdullah Öğüt Evi İnşa Kitabesi Altındaki Ağaç Süsleme
- Resim 65. Hamşioğlu Rasim Bey Konağı (Kongre Binası) İnşa Kitabesi
- Resim 66. Hamşioğlu Rasim Bey Konağı (Kongre Binası)
- Resim 67. Hamşioğlu Rasim Bey Konağı (Kongre Binası) Pencere Kilit Taşı
- Resim 68. Hamşioğlu Rasim Bey Konağı (Kongre Binası) Peç Üstündeki Panolar
- Resim 69. Hamşioğlu Rasim Bey Konağı (Kongre Binası) Peç Kapağı
- Resim 70. Hamşioğlu Rasim Bey Konağı (Kongre Binası) Tavandaki Tavan Göbeği Alçı Süsleme
- Resim 71. Hamşioğlu Rasim Bey Konağı (Kongre Binası)Tavandaki Kalem işi Süsleme
- Resim 72. Hamşioğlu Rasim Bey Konağı (Kongre Binası) Tavandaki Kalem işi Süsleme
- Resim 73. Kamil Ağa Konağı İnşa Kitabesi
- Resim 74. Kamil Ağa Konağı
- Resim 75. Kamil Ağa Konağı Giriş Kapısı
- Resim 76. Kamil Ağa Konağı Pencere Kilit Taşındaki İnsan Maskı
- Resim 77. Dursun Soylu Evi
- Resim 78. Dursun Soylu Evi Giriş Kapısı

11. ÇİZİMLER

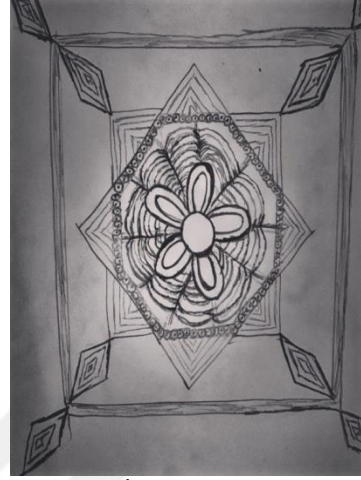

Çizim 1 : Ardahan il Haritası

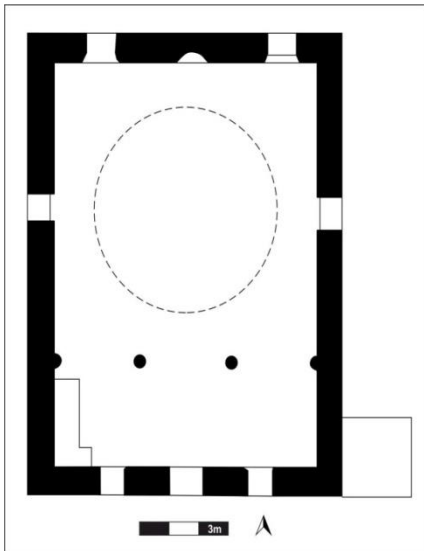
Harun ÇETİN- Ruken ÖLKER

Çizim 2: Müderris İbrahim Efendi Camii Planı

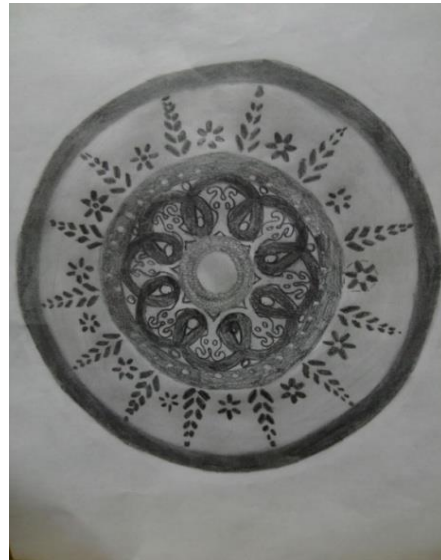
Harun ÇETİN- Ebru KILINÇ ÇETİN

Çizim: Müderris İbrahim Efendi Camii
Tavan Göbeği

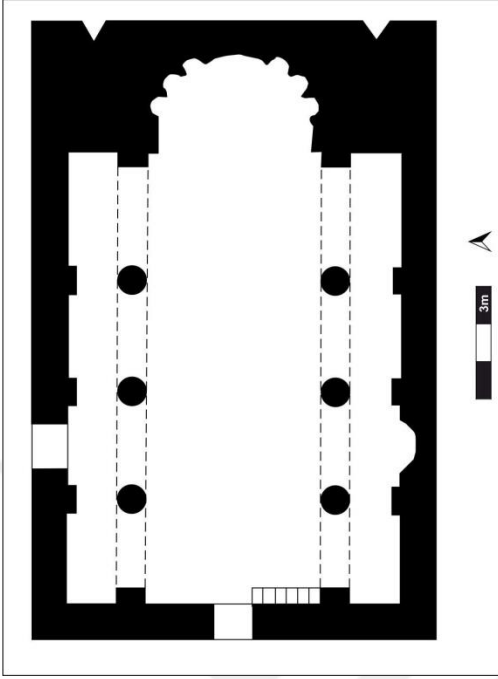
Harun ÇETİN- Ruken ÖLKER

Çizim 3 : :Derviş Bey Camii Planı

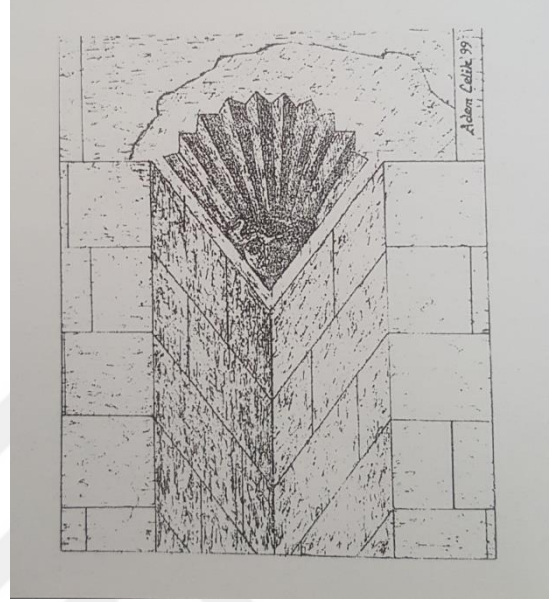

Harun ÇETİN- Bahadır ÖZBEN

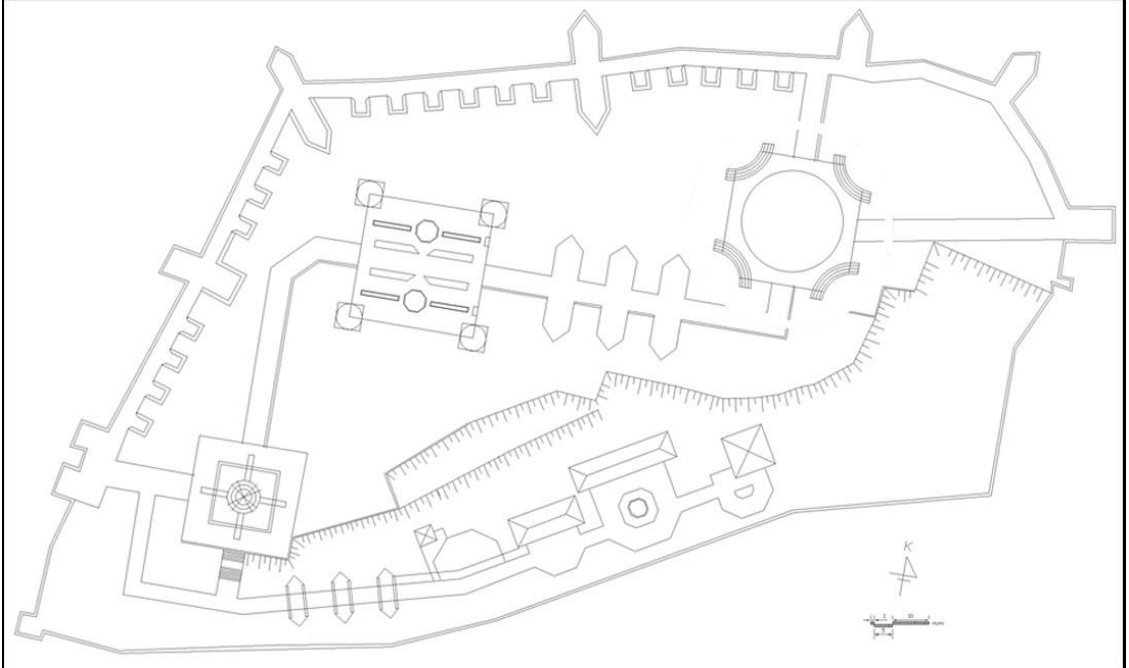
Çizim 4: Derviş Bey Camii Tavan Göbeği

Harun ÇETİN- Ruken ÖLKER
Çizim 6: Gölbelen Köyü Kilise Cami Planı

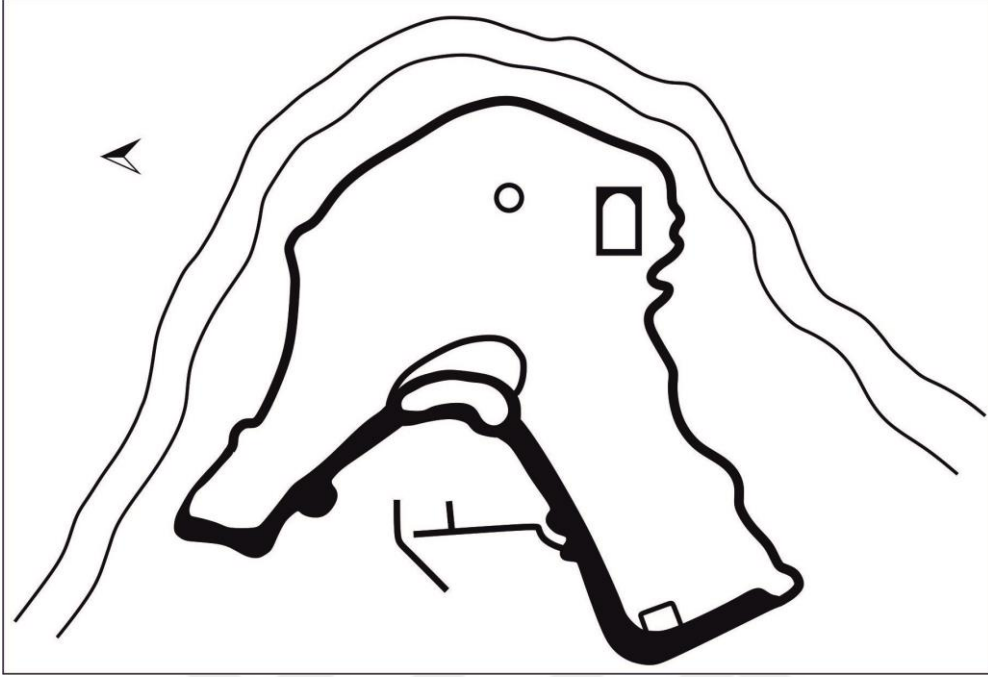

Adem ÇELİK
Çizim 7 : Gölbelen Köyü Kilise Cami
İnsan Maskı

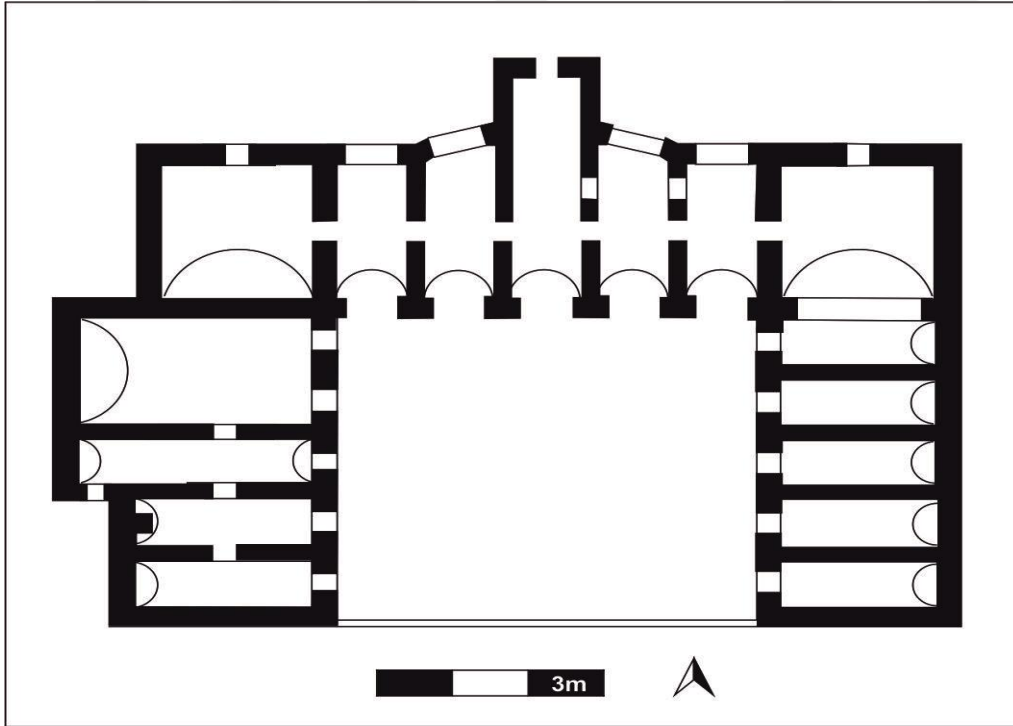
Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi

Çizim 8 : Ardahan Kalesi Planı

Harun ÇETİN- Ruken ÖLKER

Çizim 9 : Şeytan Kalesi Planı

Harun ÇETİN- Ruken ÖLKER

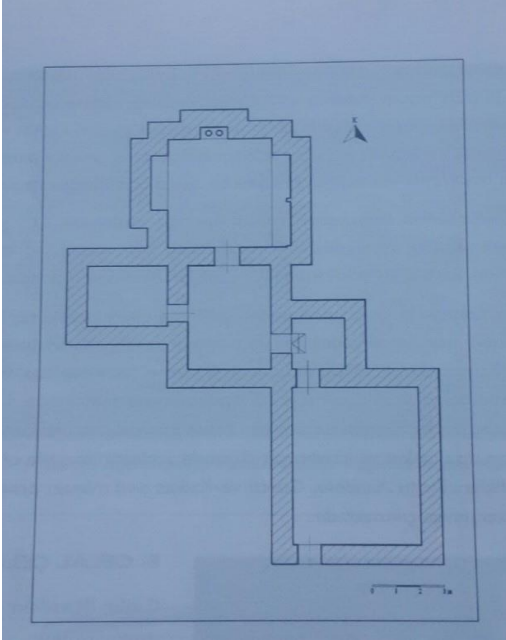
Çizim 10 : Ramazan Tabyası

Hamza GÜNDOĞDU

Harun ÇETİN- Ebru KILINÇ ÇETİN

Çizim11:İsmail Ağa Konağı Misafir Odası
Kapı AlınlığıÇizim 12 : İsmail Ağa Konağı
Misafir odası Tavan göbeği

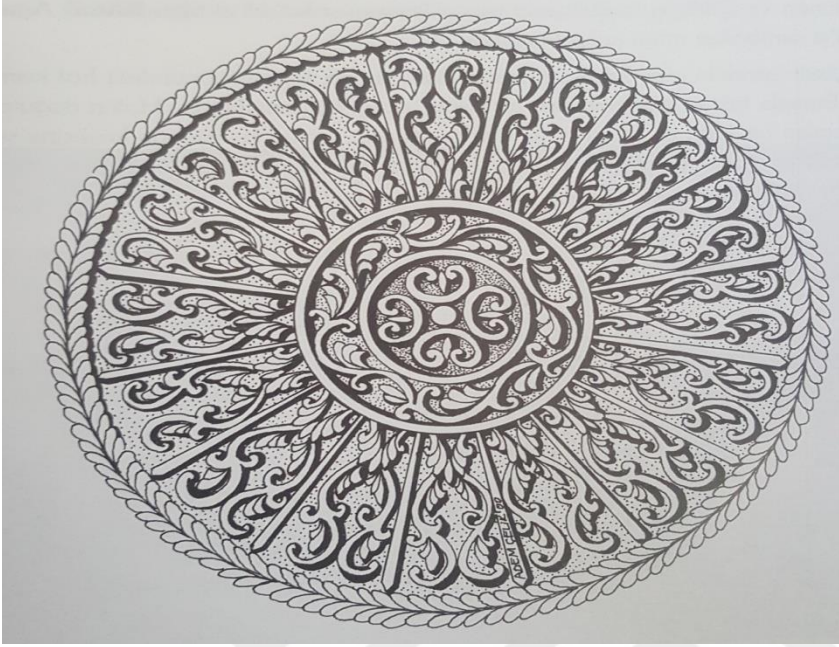
Hamza GÜNDOĞDU

Hamza GÜNDOĞDU

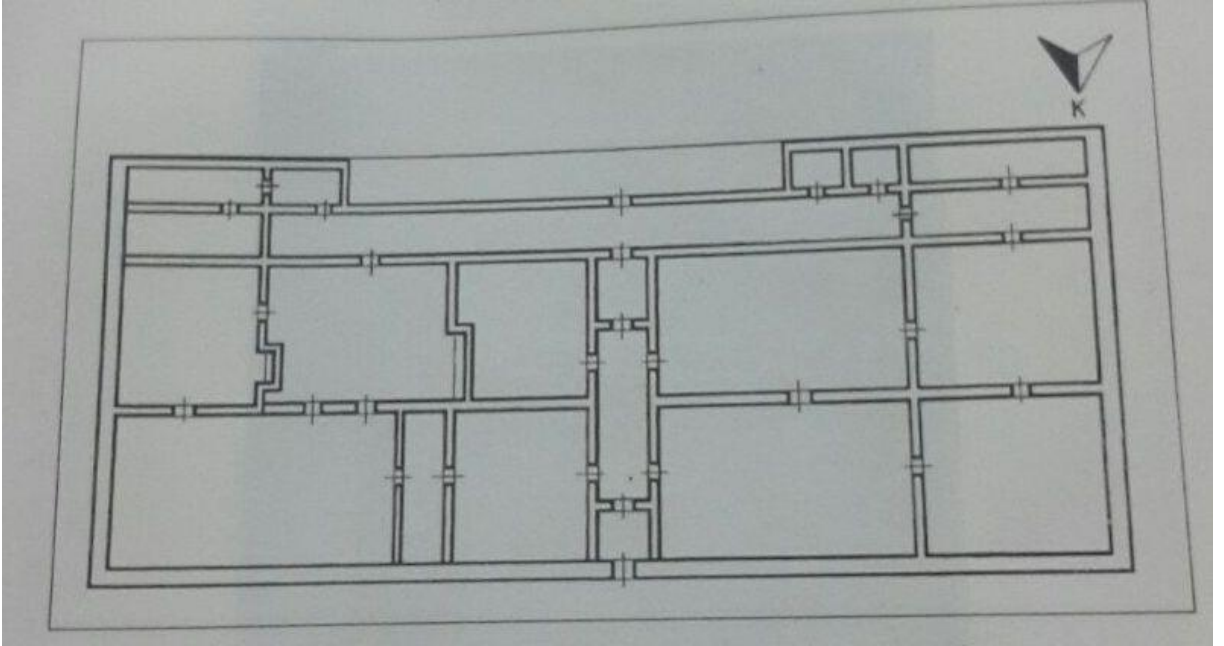
Çizim 13: Celal Çelik Evi Planı

Çizim 14: Celal Çelik Evi İnşa Kitabesi

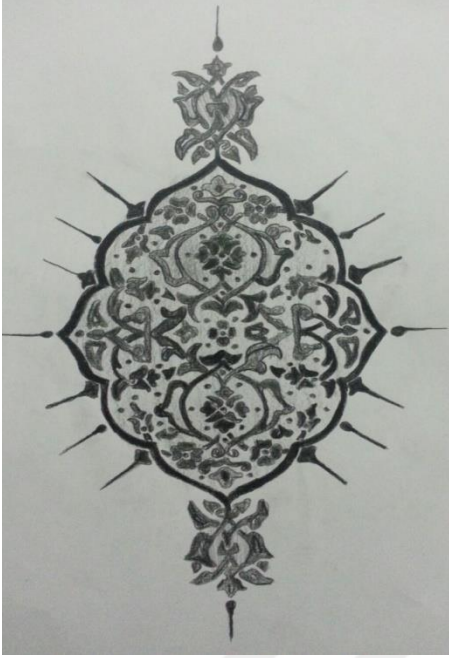
Hamza GÜNDOĞDU

Çizim 15: Celal Çelik Evi Çarkıfelekli Tavan Göbeği(Adem Çelik'ten)

Hamza GÜNDOĞDU

Çizim 16 :Hamşioğlu Rasim Bey Konağı (Kongre binası) planı

Harun ÇETİN- Bahadır ÖZBEN

Harun ÇETİN- Bahadır ÖZBEN

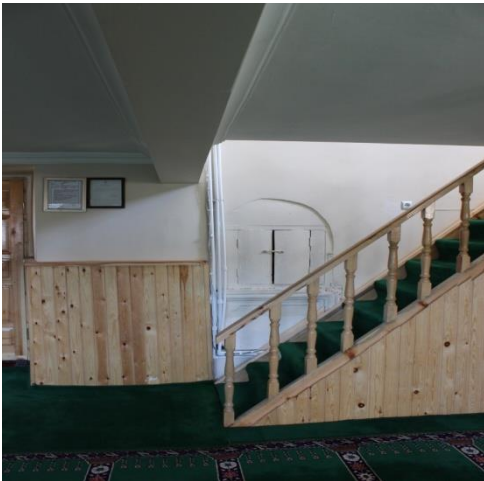
Çizim 17: Kongre binası Tavandaki Kalem
İşi Süsleme

Çizim 18: Kamil Ağa Konağı insan
Maskı

12. RESİMLER

Resim 1 : Mevlid Efendi Camii Resim 2 : Mevlid Efendi Camii Giriş Kapısı

Resim 3: Mevlid Efendi Camii İçerisindeki Çeşme Nişi

Resim 4: Müderris İbrahim Efendi Camii

Resim 5: Müderris İbrahim Efendi Camii Kitabesi

Resim 6 : Müderris İbrahim Efendi Cami Mazgal pencereler

Resim 8: Müderris İbrahim Efendi Giriş Kapısı

Resim 9 : Müderris İbrahim Efendi Mihrabı

Resim10: Müderris İbrahim Efendi Cami
İçindeki Vazo Ve Çiçek Demetleri

Resim11: Müderris İbrahim Efendi Camii
Tavan Göbeği

Resim 12: Müderris İbrahim Efendi Cami
Panolar Halindeki Kalem işi Süsleme

Resim 13: Derviş Bey Cami

Resim 14 : Derviş Bey Camii İnşa Kitabeleri

Resim 15 : Derviş Bey Camii

Resim 16: Derviş Bey Cami Giriş Kapısı

Resim 17: Derviş Bey Cami Mihrabı

Resim 18-19 Derviş Bey Camii Tavan Göbeği

Resim 20: Derviş Bey Cami Mahfî

Resim 21: Gölbelen Köyü Kilise- Cami

Resim 21: Gölbelen Köyü Kilise Cami
Minaresi

Resim 22: Gölbelen Köyü Kilise Cami
Kuzeydeki Nişte İnsan Maskı

Resim 24: Gölbelen Köyü Kilise- CamiKubbedeki Kalem İşi Süsleme

Resim 25: Gölbelen Köyü Kilise- Cami Paye Başlıkları

Resim 26: Gölbelen Köyü Kilise- Cami Apsisteki Apsidyollar

Resim 27: Ardahan Kalesi Genel Görünüm

Resim 28: Ardahan Kalesi İnşa kitabesi

Resim 29: Ardahan Kalesi Giriş Kapısı

Resim 30: Ardahan Kalesi'nde Kulelere ve Burçlara Çıkışı Sağlayan Merdivenler

Resim 31: Ardahan Kalesi

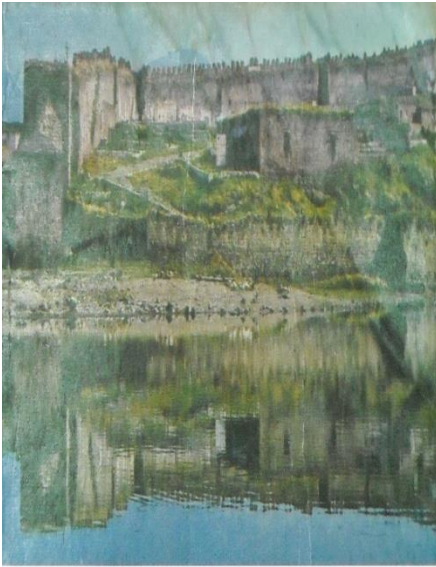
Burçları Aydınlatan Mazgal Pencere

Resim 32: Ardahan Kalesi'nin Beden Duvarlarını Destekleyen Kuleler

Resim 33: Ardahan Kalesi Duvarlarını Destekleyen Dendanlar

Resim 34: Ardahan Kalesi

Resim 35: Ardahan Kalesi

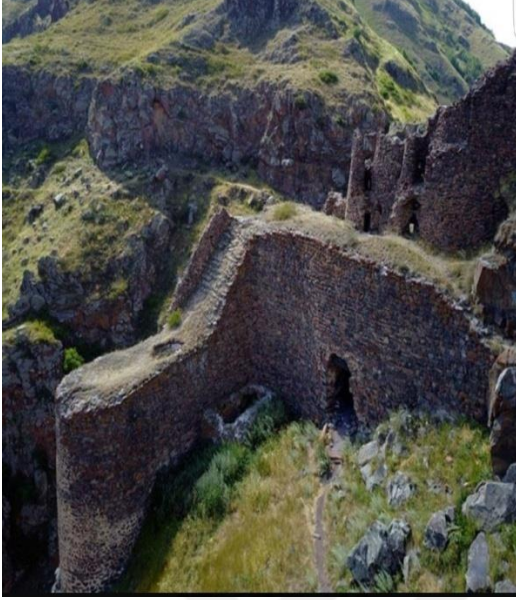
Resim 36: Şeytan Kalesi Genel Görünüm

Resim 37: Şeytan Kalesi Giriş Kapısı

Resim 38: Şeytan Kalesi Erzak Deposu

Resim 39: Şeytan Kalesi Burçlar Üzerindeki Seğirdim Yerleri

Resim 40: Şeytan Kalesi İçindeki su Sarnıcı

Resim 41: Ramazan Tabyası Kuzey yönden bir görünüm

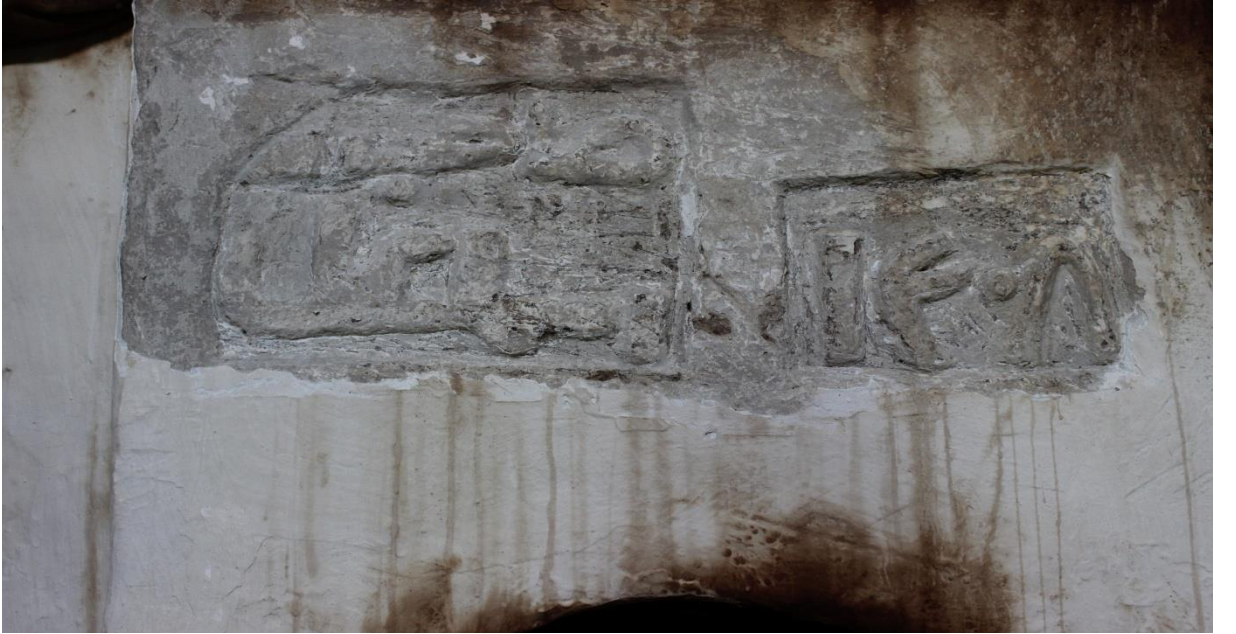
Resim 42: Ramazan Tabyası Batı Yönden görünüş

Resim 43: Ramazan Tabyası Güneyden görünüm

Resim 44: Yukarı Canbaz Köyü İsmail Ağa Konağı

Resim 45: Yukarı Canbaz Köyü İsmail Ağa Konağı İnşa kitabesi

Resim 46: Yukarı Canbaz Köyü İsmail Ağa Konağı Hol Kısım

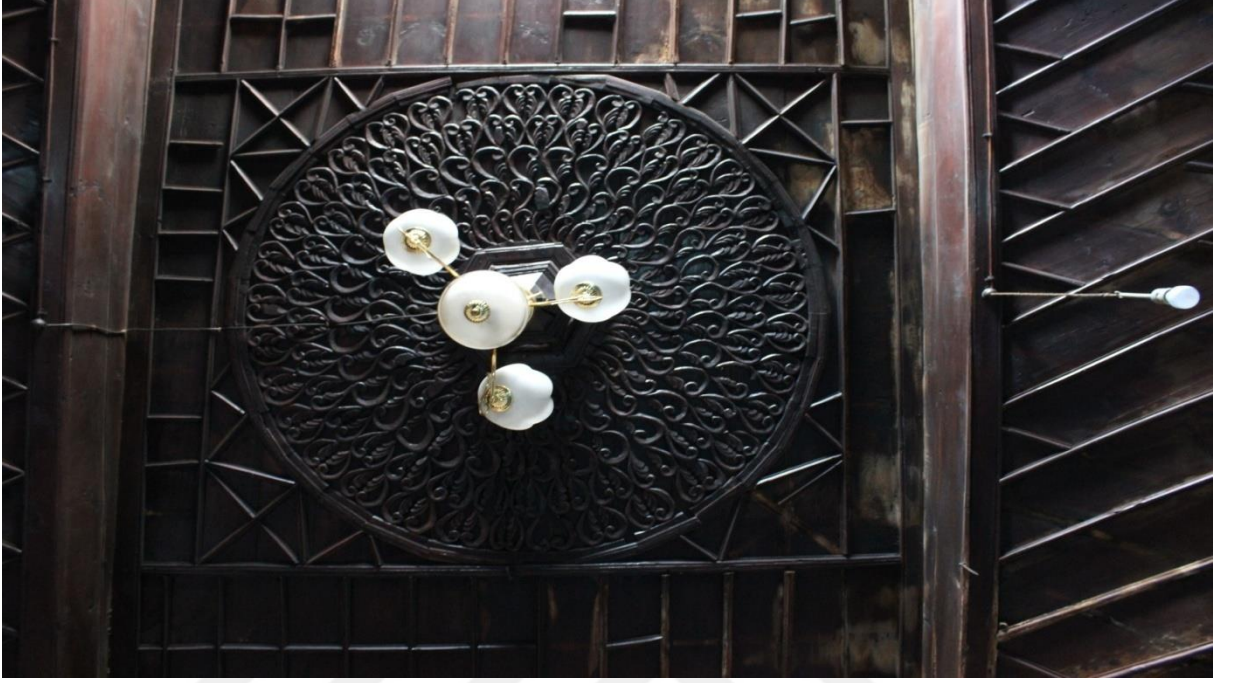
Resim 47: Yukarı Canbaz Köyü İsmail Ağa Konağı Mutfak

Resim 48: Yukarı Canbaz Köyü İsmail Ağa Konağı Misafir odası giriş alınlığı

Resim 49: Yukarı Canbaz Köyü İsmail Ağa Konağı Misafir odası giriş alınlığı

Resim 50: Yukarı Canbaz Köyü İsmail Ağa Konağı Misafir odasının Tavanındaki Çarkıfelek Motifi

Resim 51: Yukarı Canbaz Köyü İsmail Ağa Konağı Ahırdaki At Figürleri

Resim 52: Celal Çelik Evi

Resim 53: Celal Çelik Evi İnşa Kitabesi (Hamza GÜNDOĞDU'dan)

Resim 54: Celal Çelik Evi Misafir Odasındaki Yüklük Dolap Kapağı
(Hamza GÜNDOĞDU'dan)

Resim 280: Çıldır-Taşdeğirmen (Çamdura) Köyü'nde Celal Çelik Evi, Tavan Göbeği.

Resim 55: Celal Çelik Evi Misafir Odası Tavan Göbeği
(Hamza GÜNDOĞDU'dan)

Resim 56: Akkuşun Binası

Resim 57: Akkuşun Binası İnşa Kitabesi

Resim 58 : Akkuşun Binası Pencere kilit taşı Resim 59: Akkuşun Binası Pencere kilit Taşı

Resim 60: Akkuşun Binası Pencere kilit taş

Resim 61: Akkuşun Binası Pencere Kilit Taşı

Resim 62: Abdullah Öğüt Evi

Resim 63: Abdullah Öğüt Evi İnşa Kitabesi

Resim 64 : Abdullah Ögüt Evi İnşa Kitabesi Altındaki Ağaç Temalı Süsleme

Resim 65: Hamşioğlu Rasim Bey Konağı (Kongre Binası)

Resim 66 : Hamşioğlu Rasim Bey Konağı (Kongre Binası) İnşa Kitabesi

Resim 67: Hamşioğlu Rasim Bey Konağı (Kongre Binası) Pencere Alınlığı

Resim 68 : Hamşioğlu Rasim Bey Konağı (Kongre Binası) Peç Kapağı

Resim 69 : Hamşioğlu Rasim Bey Konağı (Kongre Binası) Peç Kapağı

Resim 70 : Hamşioğlu Rasim Bey Konağı (Kongre Binası) Tavan Göbeği
(Hamza GÜNDOĞDU' dan)

Resim 71 : Hamşioğlu Rasim Bey Konağı (Kongre Binası) Tavanda
Kalem İşi Süsleme

Resim 72: Hamşioğlu Rasim Bey Konağı (Kongre Binası) Tavanda
Kalem İşî Süsleme

Resim 73: Kamil Ağa Konağı

Resim 74: Kamil Ağa Konağı İnşa Kitabesi

Resim 75: Kamil Ağa Konağı İnşa Kitabesi

Resim 76: kamil Ağa Konağı Pencere Kilit Taşındaki İnsan Maskı

Resim 77: Dursun Soylu Evi

Resim 78: Dursun Soylu Evi Üst Kat Giriş Kapısı